

JURI LOTMANI SEMIOOTILINE KULTUURITEOORIA VÕI ERNESTO LACLAU POLIITILINE ONTOLOOGIA?

JANAR MIHKELSAAR¹

1. SISSEJUHATUS

Poliitilise (sks *das Politische*, ingl *the political*) tõlgitsustes torkab üha rohkem silma poliitilise filosoofia ja kirjanduse vastastikune läbipõimitus. Ratsionaalne argumentatsioon ja ilukirjandus ei pea teineteist tingimata välistama. Ilukirjanduslikud teosed nagu George Orwelli *Loomade farm* ja 1984 võivad anda tõuke poliitilisele mõtlemisele. „Aja jooksul,“ kirjutab Claude Lefort teose *Writing: The Political Test* sissejuhatuses, „olen ma saanud üha rohkem teadlikuks kirjanduse ja poliitilise filosoofia (või mõtlemise ja kirjutamise) kummalisest seosest, kui need on allutatud poliitilise proovikivile“ (Lefort 2000: xxxix). Katse tõlgendada poliitilisust toob kummalisel kombel kokku kirjanduse ja poliitika. See seisukoht ei ole erandlik. Võtame näiteks Essexi koolkonna ühe tähtsama esindaja, Ernesto Laclau, kes kasutab selliseid ilukirjanduslikke kõnekujundeid nagu metafoor ja metonüümia diskursiivse hegemooniateooria seletamiseks. Ka Juri Lotman, Tartu–Moskva koolkonna üks olulisemaid liikmeid, rõhutab Roman Jakobsonile viidates kirjandusliku elemendi tähtsust keele semiootilises toimimises (Lotman 2001b: 17). Ei ole midagi kummalist sellest, et sotsiaalpoliitiline olustik avaneb Lotmani töödes just ilukirjanduslike teoste vahendusel.

Oma artiklis „Semiosfäärist“ võtab Lotman kasutusele mõiste „semiosfäär“. Selle käsituse alguspunktiks pole ei üks isoleeritud osa ega ka kõikide osade kumulatiivne summa, vaid hoopis semiootiliste protsesside dünaamiline ja orgaaniline tervik. Kultuur on justkui elav organism, mis moodustab ühtse semiootilise ruumi. Oma peateoses *Universe of the Mind* (2001) visandab Lotman teoreetilise raamistiku, mille abil saab semiootiliselt uurida ajalooteaduse, filmi-, kommunikatsiooni- ja kultuuriteooria põhiprobleeme. Ka poliitikat võib käsitleda semiootilise meetodi abil. Lotman mõistab kultuuri omavahel läbipõimitud tekstide kogumina. Nende tekstide üks spetsiifiline alaliik on poliitiline tekst. Semiootiline kultuuriteooria

1 Jyväskylä ülikool, kontakt: janar.mihkelsaar@gmail.com

visandab laiema horisondi, mille raamides mõista ja tõlgendada poliitilisi protsesse, andes seejuures orientiiri poliitilisuse tõlgendamiseks. Seevastu Laclau valib täiesti vastupidise tee — poliitilisus ei ole üks reaalsuse eraldiseisev tekst, ühiskonna või kultuuri üks eraldiseisev regioon (nt avalikkus või mõni poliitiline institutsioon). Laclau dešifreerib poliitilisuse ainuomase tekstuuri, mis avab tähistamise ja diskursuste poliitilise loomuse. Käesolev artikkel võrdleb semiootilist kultuuriteooriat ja diskursuse analüüsi, näitamaks, et Lotman ja Laclau ei suuda saavutada põhiküsimustes üksmeelt.

Minu uurimustöö tõukub artiklist „An Outline for a Semiotic Theory of Hegemony“, kus Peeter Selg ja Andreas Ventsel soovivad tuua Laclau ja Lotmani dialoogi (Selg & Ventsel 2010; vt ka Selg 2011, Ventsel 2009, Selg & Ventsel 2009, Selg & Ventsel 2008; vt nt Monticelli 2008, Lipping 2009, Selg 2012, Luks 2013). Nende artikkel püüab näidata, kuidas Lotman ja Laclau annavad oma kaunis sarnastele ideedele erineva terminoloogilise ning teoreetilise raamistiku. Vorm on teine, ent sisu on lõppkokkuvõttes üks ja seesama. Nimetamise hegemooniline loogika, tähen-damisprotsessi välistuslik loogika ja tähistamise seesmine heterogeensus on erinevatel viisidel ja varjundites olemas nii Lotmani semiootikas kui ka Laclau ja Mouffé'i diskursuse analüüsis. Huvitavaid paralleele tõmmatakse ka niisuguste teoreetiliste kategooriatega nagu artikulatsioon/tõlkimine, tühi tähistaja/retooriline tõlge, jne. Oma artikli alguses sedastavad Selg ja Ventsel enda interpretatsiooni lähte-eelduse: „Mõlema teoreetilise koolkonna kesksed kategooriad saab *asendada* üksteisega, ilma et läheks kaotsi teoreetiline sidusus või kõne all olevate lähenemisviiside epistemoloogiline väärtus“ (Selg & Ventsel 2010: 445; minu rõhutus). Seega saab Laclau sõnavara kergesti välja vahetada Lotmani vastavate mõistetega — ja seda ilma et tõlkimise käigus läheks kaotsi midagi sisuliselt. Vastuolud ja erinevused on näilised, seetõttu ei vääri need ka pikemat arutelu (nt Lacani roll).

Kui eelkirjeldatud interpretatsioonistrateegiat rakendada kriitikameelela, varitseb tõsine oht, et kõik erinevused võrdsustatakse üksluises ning kuivas identsuses. Silmnähtavad lahkavused nivelleeritakse või piüütakse neid näidata väiksemana, kui need tegelikult on (Selg & Ventsel 2010: 461). Keskendudes üksnes ühisjoontele, muutub peaaegu et võimatuks märgata fundamentaalseid lahkkelisid. Ent on tarvis tunnistada, et kõike ei saa üle kanda ja kohandada ühest teoreetilisest raamistikust teise ilma, et õnnestuks vältida kokkupuudet tõlkimatuga. Selle asemel, et eeldada soravat ja absoluutset tõlgitavust, püüab käesolev artikkel osutada neljale teemaderingile, kus tõlkimisprotsess peab isegi parima tahtmise juures karile jooksuma. Need neli teemat kaardistavad pingetevälja, n-ö piirialad, kus Lotmanil ja Laclaul on raske (kui mitte võimatu) leida ühist keelt. Niiviisi avaneb tõlgitava ja tõlkimatu pingeväli, mida Lotman peab oma teoses *Kultuur ja plahvatus* iga viljaka ja tõeliselt huvitava kommunikatsiooni eeltingimuseks (Lotman 2001a: 13–16, Lotman 2009: 5). Üsna kindlalt võib väita, et Laclau näeb neid teemaderinge hoopis teise pilguga. Tema arvates on need pingeväljad pigem piirialad, mille toimemehhanism ei sarnane mitte *dialoogi*, vaid hoopis *antagonismiga*. Olenemata sellest, kas tõstetakse esile dialoogi või antagonismi, on kindel, et nendel piirialadel tuleb tahes-tahtmata langetada otsus, kas toetada Laclau poliitilist ontoloogiat või Lotmani kultuurisemiootikat.

Järgnevad neli peatükki viitavad neljale piirialale, kus Laclau ja Lotman ei leia üksmeelt. Vaatamata sarnasustele ei saa mitte kuidagi võrdsustada meie uuritavate autorite seisukohti ja mõistelist raamistikku. Need piirialad paljastavad ja toovad esile paralleelide formaalsuse ja abstraktsuse. Esiteks juhin tähelepanu meetodi ja mõtlemise pingele. Kui Lotman näeb semiootikas eelkõige humanitaarteaduste universaalset meetodit, siis Laclau võtab hoopis ontoloogilise hoiaku, mis käsitleb diskursiivseid formatsioone nende *olemise* tasandil (nt, Laclau 2014: 204). Teiseks, kuigi Laclau ja Lotman rõhutavad tähistamisprotsessi avatust, kaldun siiski arvama, et nende üksmeel on formaalne. Asjaolu, et semiootika ja diskursuse analüüsi avatusekäsitused on ühismõõdutud, kinnitab see, kui uurime lähemalt Laclau mõistet „piir“ (ingl *limit*) ja Lotmani mõistet „piirjoon“ (ingl *boundary*). Kolmandaks, Lotman ja Laclau soovivad seletada ja kirjeldada, kuidas heterogeenne diskursiivne ruum ennast tähistab ja nii viisi saavutab enam-vähem struktureeritud terviklikkuse. Tõsi, formaalsel tasandil võib nende vastus olla küllaltki sarnane, ent põhjalikum analüüs paljastab nende lähenemisviiside erinevuse. Viimaks, ja see on võib-olla kõige olulisem, kui Lotman mõtleb „semiootilisust“ dialoogiliselt, siis Laclau mõistab „diskursiivsust“ antagonistlikult. Antagonismi ja dialoogi vastandus ei ole triviaalne terminoloogiline küsimus.

2. SUHE TÄHISTAMISSÜSTEEMI: LOTMANI TEADUSLIK MEETOD VÕI LACLAU ONTOLOOGILINE MÕTLEMINE?

Lahkhelid saavad alguse ühest süütust, kuid fundamentaalsest küsimusest: kuidas suhestuda tähistamissüsteemiga? Lotmani teosed võtavad ühetähenduslikult teadusliku hoiaku, mille peaesmärgiks on tagada teaduslik objektiivsus. Semiooloogia vaatepunktist on tegelikkus konstitueeritud semiootiliselt. Märgisüsteemidele kui uurimisobjektidele lähenetakse semiootilise meetodiga. Seevastu Laclau võtab filosoofilise hoiaku, mis vaatab tähistamisstruktuuri ehk diskursiivset formatsiooni selle olemise tasandil. Orientiiri mõtlemisele annab asi ise, mitte kätteõpitud metodoloogiline arsenal. Vaatamata oma poliitilise filosoofia ja „kohalolumetafüüsika“ kriitikal, kuulub Laclau poliitiline mõtlemine siiski Öhtumaa metafüüsika traditsiooni. Käesolev alapeatükk selgitab ja põhjendab nende erinevat suhtumist tähistamisse.

Üsna tihti eristatakse kahte Saussure'i retseptiooni: teaduslikku ja filosoofilist. Esimene tõlgendustraditsioon lähtub postuumselt avaldatud teosest *Üldkeeleteaduse kursus*, mille koostasid toimetajad Saussure'i peetud loengute üleskirjutiste põhjal. Teine tõlgendamissuund võtab aluseks käsikirjad, mis avab hoopis teistsuguse perspektiivi Saussure'i projektile. Alustame kursuste ülestähendustega, kus Saussure'i peaesmärk on rajada üldkeeleteadus ehk lingvistika. Teaduslikkuse taset ei olnud enne saavutanud keele mõningaid aspekte uurinud grammatika, filoloogia ja võrdlev keeleteadus (Saussure 2011: 1–5). Saussure konstrueerib keele kui spetsiifilise uurimisobjekti ja läheneb sellele puhtalt lingvistiliste vahenditega, jättes kõrvale teiste teadusdistsipliinide meetodid. Selleks, et rajada kindel vundament uuele teadusele, eristab Saussure näiteks „keelt“ (*langue*) ja „kõnet“ (*parole*), sünkrooniat

ja diakrooniast, lingvistilist ja mittelingvistilist. Lingvistikat huvitab esmajoones langue ehk keele läbilõige konkreetset ajahetket, mis impersonaalse reaalsusena ei allu üksikindiviidi muutuvatele tujudele ja taatele (Saussure 2011: 14). Lingvistika kirjeldab keelt kui homogeenet, struktureeritud ja koherentset tervikut, jättes kõrvale heterogeense ja subjektiivse *parole*'i.

Paljud teised teadusharud (nt psühholoogia, antropoloogia ja ajalugu) puutuvad ühel või teisel viisil kokku lingvistiliste asjaoludega. On oluline, et välditakse kiusatust taandada lingvistilised faktid teistele faktidele. Keel on reaalsuse üks spetsiifiline regioon, mille korrallikuks ja adekvaatseks pilku saamiseks on vaja lingvistilist meetodit. Niiviisi peab käsitlema fakte puhtalt lingvistilisest vaatepunktist. Et saada avväärne koht teiste teadusdistsipliinide hulgas, on lingvistikal vaja semioloogiat: „Kui mul on õnnestunud anda lingvistikale koht teaduste hulgas, siis on see toimunud sellepärast, et ma olen sidunud lingvistika semioloogiaga“ (Saussure 2011: 16). Saussure'i arvates on keel üks elementaarsemaid ja peamisi märgisüsteeme, milles lingvistiliste ühikute väärtus sõltub nende omavahelistest suhetest. Tähistamisprotsessi päästavad valla lingvistilised erinevused. Keel ei ole iseendaga identne substants. Selles mõttes on keel „puhas vorm“ (Saussure 2011: 122).

Üldjoontes kaldub Lotman eelkirjeldatud Saussure'i-retseptiooni suunas. Ja seda hoolimata asjaolust, et Saussure alustab oma mõtisklusi kõige väiksema ja fundamentaalsema tähistamisühiku ehk märgiga, samal ajal kui Lotman peab vajalikuks tegeleda märgisüsteemi kui orgaanilise tervikuga. Vaatamata eriarvamustele, näeb ka Lotman semioloogiat teadusdistsipliinina, mille „objektiks on semiootilise kommunikatsiooni sfäär“, märkide roll inimeste omavahelises sotsiaalses läbikäimises (Lotman 2001b: 4). „Semiootika,“ kirjutab Lotman, „on humanitaarteaduste *meetod*, mis on oluline paljudele teadusharudele ja mis ei eristu teistest [teadustest] mitte oma uurimisobjekti loomuse, vaid hoopis selle analüüsi vahendite poolest“ (Lotman 2001b: 4; rõhutus originaalis). Selles tsitaadis torkavad silma kolm asjaolu. Esiteks, semiootikat mõistetakse ennekõike teadusliku meetodina. Teiseks, oluline ei ole niivõrd see, mida parajasti uuritakse, kuivõrd see, millist meetodit tarvatakse uurimise läbiviimiseks. Ja lõpuks, semiootilise meetodi rakendusvaldkond ei piirdu ainult lingvistikaga; semiootilist lähenemist saab ja tuleb laiendada teistele valdkondadele. Semiootikule avaneb tegelikkus semiootiliselt: „kõik see, millele semiootik kui uurija pöörab oma tähelepanu, muutub tema kätes semiootiliseks“ (Lotman 2001b: 5). Semioloogia tahab olla humanitaarteaduste *universaalne* meetod.

Et uurimustööd ülepea alustada ja edukalt läbi viia, arvatakse tarvis olevat omada kindlat metodoloogilist arsenalit (nt terminid, mudelid ja tüpoloogiad). Metodoloogilised uurimisvahendid peavad olema teadlasele juba ette antud ja kätteõpitud. Hegel kritiseerib sellist suhtumist teose *Vaimufenomenoloogia* eessõnas ja sissejuhatuses. Hegel on vastu tendentsile lahutada subjekt objektist, vorm sisust, mõtlemine olemisest. Seal, kus toimub säärane lahusus, tehakse mõtlemisest „tunnetusinstrument“, millel puudub objektiga sisemine seos (Hegel 1986: 47). Tunnetusvahend on asjade ilmutamise meediumiks. Seejuures tõdetakse, et objekt ei ole meile antud niisugusena, „nagu see on iseendas, vaid nagu see on läbi selle meediumi ja selles meediumis“ (Hegel 1986: 68). Nii näiteks mandub aja jooksul dialektika, mis

Hegelil kirjeldab tegelikkuse enda liikumist, dialektiliseks meetodiks, mille abil käsitleda sotsiaalseid ja ajaloolisi protsesse väljastpoolt. Lõppkokkuvõttes taandub mõtlemine arutlemisteks, mis hindab üle kõige oskuslikku ümberkäimist metodoloogilise aparaadiga. Et kindlustada enda staatust ühe võimaliku distsipliinina teiste hulgas, peab semiootika tõestama ennast *tõhusa ja produktiivse tunnetamisvahendina*, mis läheneb uurimisobjektile väljastpoolt. Primaarne on meetod, mitte see, kuidas asi ise ennast näitab. Lotman vastaks, et semiootika ei suru ennast oleva kõikidele regioonidele peale väljastpoolt, kuna semiootik avab meetodi ja uurimisobjekti vahel dialoogiruumi (vt nt Torop 2009: xxxiii). Sellega võib nõustuda, kuid see ei muuda kuigi palju tõsiasja, et Lotman suhestub erinevat tüüpi märgisüsteemidega metodoloogilisel tasandil. See suhtumine lõppeb nõudmisega, et tunnetusvahendisse suhtutaks kriitiliselt.

Selg ja Ventsel võtavad vaikimisi samasuguse hoiaku, tehes ettepaneku täiendada Laclau ja Mouffe'i hegemooniateooriat „perspektiiviga, mille on andnud Juri Lotmani ja Tartu–Moskva koolkonna kultuurisemiootika“ (Selg & Ventsel 2010: 444). Nende tõlgendust lugedes ilmneb, et Laclau ja Mouffe'i post-marksismi käsitletakse esmajoones sotsiaal- ja humanitaarteaduste metodoloogilise vahendina, mille abil uurida sotsiaalseid ja poliitilisi protsesse. Oma artikli sissejuhatuses sedastavad Selg ja Ventsel, et nende eesmärk on „välja arendada säärane hegemoonia *teise astme mudel*, millest oleks kasu konkreetsete hegemooniaformatsioonide ja nende erinevate modaalsuste empiiriliste uurimiste kavandamisel“ (Selg & Ventsel 2010: 444; minu rõhutus). Tõsi, niisugune tõlgendus ei ole kindlasti vale. Ka paljud teised autorid on kasutanud ja tõlgendanud Laclau ja Mouffe'i vaateid sarnasel viisil. Kuigi metodoloogiline tõlgendus on täiesti arusaadav ja teaduslikust seisukohast isegi otstarbekas ja hädavajalik, olen siiski veendunud, et midagi olulist läheb kaotsi, kui arvatakse, et selline interpretatsioon on ainuvõimalik. See, mida püütakse maha vaikida ja ära unustada, on peaaesjalikult see, et Laclau kuulub eeskätt nende mõtlejate hulka, kes on ühel või teistsugusel viisil mõjutatud Saussure'i käsikirjadest.

Käsikirjad paljastavad ummiku, millesse Saussure'i mõtisklused keele üle olid jooksnud. Avaneb filosoofiline dimensioon, mis heidab valgust tema teaduslikule projektile, katsele rajada tugev vundament lingvistikale. „*Kursust*,“ täheldab Giorgio Agamben, „ei saa käsitleda ... kui semioloogia vundamenti; pigem peab *Kursus* semioloogiat radikaalselt küsitavaks“ (Agamben 1993: 153). Selle küsitavuse algpõhjus on kõige elementaarsem ja fundamentaalsem struktuur — märk —, mis peab siduma kaks vastaspoolust — tähistaja ja tähistatava — üheks läbipaistvaks ning struktureeritud tervikuks. Kuigi see ühendus on hädavajalik, jääb ometi mõistatuseks, kuidas saavad kokku kuuluda meeleline ja ülemeeleline, materiaalne keha ja ülemeeleline tähendus. Tahes-tahmata ollakse sunnitud tõdema, et märk (sealhulgas kõik muud struktuurid) ei saa mitte kuidagi ületada ja kokku lappida oma sisemist lõhet. Tähistaja ja tähistatav ei lange kokku, mistõttu märk ei ole puhas positiivsus, nagu Saussure *Kursuses* postuleerib (Saussure 2011: 120). Sellest järeldub, et struktuuride struktureeritus ehk olemine ei saa mitte kunagi olla antud nende puhtas kohalolus, täispositiivsuses. Tähistaja ja tähistatava suhet ei ole võimalik keelde tuua. Teisisõnu, tähistamine ei saa tähistada tähistamist ennast. Sama

asja võtab kokku Derrida väide, et ei ole olemas „transtsendentaalset tähistatavat“ (Derrida 2007: 354). Meil ei ole vahetut ligipääsu puhtale olemisele, struktuurile sealpool märkide erinevuslikku mängu.

Vaatamata eelöeldule saab siiski struktuuri kui niisugust kogeda selle piiriladel, kus märgisüsteem pörkab vastu konstitutiivset võimatust teostada ennast täispositiivsusega. See võimatus osutab tähistamise enda seesmistele piiridele ehk lõhestatusele, tähistaja ja tähistatava lausumatule suhtele (Laclau 2015b: 189–190, Laclau 1996: 37). Kõne all olevaid piire ei saa Laclau arust *otseselt* lausuda. Säärased piirid tulevad ilmsiks ainult olukorras, kus normaalne tähistamisprotsess on katkenud. Struktuuri endatähistamine saab võimalikuks, kui „õõnestatakse tähistavate ühikute erinevuslikku loomust, teisisõnu vaid siis, kui tähistajad tühjenevad oma seotusest konkreetsete tähistatavatega ning võtavad enese kanda süsteemi puhta olemise — või pigem, *süsteemi kui puhta Olemise* — representeerimise rolli“ (Laclau 2015b: 192, Laclau 1996: 39; minu rõhutus). Säärane õõnestus, mis katkestab erinevuste lõputu vohamise, toob esile piirid, mille sees tähistamine ei representeerii enam mõnda konkreetset sisu või semantilist väärtust, vaid hoopis struktuuri kui niisugust, tähistamissuhet ennast. Noid märke, mis on minetanud seose oma tähistatavaga, nimetatakse „tühjadeks tähistajateks“. Tühjus ei viita siinkohal tähenduse paljale puudumisele, äraolule. Paradoksaalsel kombel toovad tühjad tähistajad endaga kaasa võimalike tähenduste ülekülluse. Seda kinnitavad näiteks selliste mõistete nagu *mana* või demokraatia vasturääkivad tõlgendused. Tühjus ja liiasus, üle- ja alamääratus langevad kokku ja muutuvad otsustamatuseks. Laclau on veendunud, et struktuur tähistab ennast tühje tähistajaid produtseerides. Niisugune endatähistamine teostub tänu pelutavale asjaolule, et tähistamine on võimeline demonstreerima oma kummalist võimet jätkata tähistamist isegi normaalse tähistamise katkemisel. Seetõttu ei ole ükski struktuur antud oma objektiivses kohalolus. Kõik struktuurid on pigem kohal enda puudu- ehk äraolus. Niiviisi esitavad tühjad tähistajad tähistaja ja tähistatava lõhet ehk nende relatsiooni ennast.

Mida täpselt kogetakse tähistamise ehk keele piiridel? Kas selle kogemuse sisuks on mõni autentne tähendus või tähistatav? Nendele küsimustele vastamiseks on tarvis mõista, et meil ei ole siin tegemist ei semiootika ega ka semantikaga, vaid hoopis klassikalise valdkonnaga — ontoloogiaga. Seda fakti aitab seletada teos *Teadmiste arheoloogia*, kus Michel Foucault arendab „lausungi“ mõistet sealpool semiootikat ja semantikat. Püüdes välja selgitada diskursuste formatsioonireeglid, ei püüa Foucault teada saada mõiste „hullumeelsus“ semantilist tähendust ehk lingvistilist väärtust, mis on mattunud kuhugi mitmekihiliste tekstide alla. Pigem tuleb uurida diskursust, mis on üles ehitatud kindlaid lausungite kooseksisteerimise reegleid järgides. Lausungit on tarvis käsitleda „selle erilist ja ainulist ilmnemisviisi“ ehk olemise tingimusi silmas pidades (Foucault 2005: 31). Agamben kirjutab oma teoses *The Signature of All Things*, et lausung väljendab „pelka fakti, et teatud olemine — keel — leiab aset“ (Agamben 2009: 65). Lausungid lasevad kogeda keele avatust juba enne seda, kui on jõutud ülepea midagi tähenduslikku ütelda. Olemine — keel — avab tolle diskursiivse ruumi, milles saab üldse olev olevana ja diskursus diskursusena ilmned (Agamben 1991: 25–26). Niisamuti ei osuta Laclau tühjad

tähistajad millelegi muule, kui tähistamise — olemise — avatusele enne igasugust konkreetset tähendust. Et midagi ütelda, peab keel (nii nagu oleminegi Heideggeril) juba olema aset leidnud, juba ette mõistetud. Laclau mõtleb tähistamisstruktuuri tolle olemist silmas pidades. Siia tuleb lisada, et olemine ei ole antud vahetult puhta olemisena, puhta kohaoluna. See on antud negatiivselt, st enda *puuduolus*.

See, et analoogsed väited ilmuvad üha uuesti Laclau sotsiaalpoliitilise korra tunnusjoonte kirjeldustesse, näitab, et eeltoodud mõtisklused ei ole lihtsalt tähtsusetud ääremärkused. Thomas Hobbesist alates on modernne poliitiline filosoofia mõtelnud korda kui ühiskondliku elu ühte peamist eeltingimust. Ilma korrata ei saa asjakohaselt kõnelda ei õiglusest ega ka ebaõiglusest. Iseäranis ei ole selle tunnustamist võimalik vältida olukorras, kus sotsiaalne kord on liigestest lahti ning valitseb tungiv vajadus korra järele; seejuures ei peeta kriitilises situatsioonis oluliseks korra konkreetset sisu. Seistes silmitsi kaoseohuga, saab korra täpsest tähendusest teisejärguline probleem; ükskõik milline sisu on parem kui mitte midagi (vt Laclau 2015b: 198, Laclau 1996: 44). Laclau ei väsi kordamast, et kui sotsiaalpoliitiline normaalsus on rünnaku all ja kui see laguneb, siis kord esitab ennast sealpool ükskõik millist tähendust. On oluline tähele panna, et „radikaalse korratuse seisundis“ ei ole „kord“ paljalt puudu, see on hoopis „kohal kui miski, mis on puudu“ (vt Laclau 2015b: 198, Laclau 1996: 44). Piiridel, kus korra normaalne toimimine on katkenud, oleme vastamisi korraga, mis ei ole tegelikult mitte midagi muud kui tühi tähistaja. *Kord tähistab nüüd kaudselt korda ennast selle olemise tasandil*. On paradoksaalne, et kord sunnib ennast korrana peale kõige tugevamini oma puuduolu. Kord tähistab ennast oma puuduolu kaudu. Laclau meelest ei saa ületada lõhet korra vormi (korra kui niisuguse) ja selle konkreetse sisu või olemise ning oleva vahel (vt nt Laclau & Zac 1994, Laclau 2014: 115). Heideggeri „ontoloogiline diferents“, mõistetuna Laclau tähenduses, osutab struktuursele ummikule, mille tõttu ontoloogiline (s.t kord kui selline) ja ontiline (s.t konkreetne kord) ei kattu mitte kunagi.

Kokkuvõtteks ütleksin, et Lotman läheneb märgisüsteemidele metodoloogiliselt, samal ajal kui Laclau jääb truuks Öhtumaa traditsiooni valdavale suundumusele mõelda oleva olemist, tunnistades seejuures, et puhas olemine (või tähistamisstruktuur kui täispositiivsus) on võimatu objekt, millele saab läheneda ainult kaudselt, tähistamisprotsessi õonestamise teel. Mõtlemisele annab orientiiri asi ise ehk diskursiivse formatsiooni olemine — semiootikule on primaarne töökindel ja efektiivne metodoloogia. Semiootilist meetodit lahutab ontoloogilisest mõtlemisest kuristik.

3. MÄRGISÜSTEEMIDE AVATUS: LOTMANI „PIIRJON“ VÕI LACLAU „PIIR“?

Ventseli arust võrdsustavad Laclau ja Mouffe meelevaldselt semiootika strukturalismiga, mis käsitleb struktuure kui suletud ja täispositiivseid märgisüsteeme (Ventsel 2015). Nii ei ole võimalik seletada, kuidas näiteks sellised olulised struktuurid nagu perekond ja ühiskond aja jooksul muutuvad. Ventsel näitab veenvalt, et nii Lotman kui ka Laclau toetavad ühtemoodi struktuuride strukturaalset avatust. Seetõttu ei tohi semiootikat ja strukturalismi kergekäeliselt võrdsustada. Selle seisukohaga võib

nõustuda, ent sellele vaatamata peab esitama tülikaid küsimusi: Kas avatus etendab diskursuse analüüsis ja semiootilises kultuuriteoorias samasugust rolli? Mida täpselt tähendab avatus? Käesolev peatükk näitab, et kui Lotman mõtleb semioosi avatust „reaalsuse“ suhtes, siis Laclau mõistab tähistamise avatust „reaalse“ suhtes. Teisisõnu: esimene on huvitatud tähistamise suhtest välise semiotiseerimata reaalsusega, teine aga tähistamise suhtest sisemise võimatusega tähistada tähistamist (struktuuri) ennast. *Kui Lotmani piirjoon seob semiosfääri välise reaalsusega, siis Laclau piir seob diskursiivse formatsiooni sisese reaalsega.* Nende väidete põhjendamiseks uurin võrdlevalt Laclau mõistet „piir“ (ingl *limit*) ja Lotmani mõistet „piirjoon“ (ingl *boundary*). Lisaks juhin tähelepanu sellele, et avatus on Lotmanil metodoloogiline ja Laclaul ontoloogiline.

Lotmani üheks peamiseks sooviks on asendada staatilised ja suletud mudelid dünaamiliste mudelitega, mis on võimelised paremini peegeldama ja seletama keerulisi muutusi ning nihkeid kultuuriprotsessides. Staatilised mudelid annavad semiootilisest reaalsusest ja keelte arengust abstraktse ja ühekülgse pildi, mis „on ühtainust reaalsust kujutava dünaamilise struktuuri kaemuslik üldistus“ (Lotman 2001a: 37, Lotman 2009: 24). Et pakkuda alternatiivset ja keeruka reaalsusega rohkem kooskõlas olevat mudelit, võtab Lotman tarvitusele mõiste „piirjoon“ (vt Monticelli 2008: 191–210). Piirjoon on esmajoones metodoloogiline mõiste, millel on oluline koht modelleerivas tegevuses. Teaduslik lähenemine hindab selliseid termineid, mida saab efektiivselt kasutada uurimisobjekti iseloomulike aspektide seletamisel ning konstrueerimisel. Seejuures tunnistavad sellised mõtlejad nagu Claude Lévi-Strauss, et säärastel opositsioonidel nagu kultuur/loodus ei ole iseeneses mitte mingisugust tõeväärtust (vt nt Derrida 1967: 359). Seetõttu peab oma instrumentaalsed eelised kaotanud mõisted lõpuks hülgama ja paremate vastu välja vahetama. Ja kui mõisted osutuvad produktiivseks ja seletusjõuliseks ühes teadusvaldkonnas, siis tavaliselt tunnevad nende vastu huvi ka teised distsipliinid. Analoogia põhjal on termineid alati võimalik üle kanda. Nii näiteks arendab ja juurutab Lotman semiootikas semiosfääri mõistet, mis on algselt inspireeritud terminist „biosfäär“, millega Vladimir Vernadski soovib hõlmata kogu orgaanilist elu Maa peal (Lotman 1999: 10, Lotman 2001b: 140). Biosfäär, mis nõuab kogu „elusaine“ interdistsiplinaarset uurimist, moodustab ühe funktsioneeriva ruumi, mille äärealade kaudu elusorganismid suhestuvad ümbritseva keskkonnaga. Biosfääri piiritlevad selle piirjooned.

Semiosfääris kui orgaanilises tervikus domineerivad siiski eripalgelised asümmeetriad ja heterogeensed elemendid. Et saaks ülepea üldse rääkida ühtsusest, peab semiosfäär olema „teda ümbritsevast semiootikavälisest või võõrsemiootilisest ruumist piiriga eraldatud“ (Lotman 1999: 12). Piirjoon piiritleb ehk individualiseerib. Semiootikaväline ei ole ranges mõttes absoluutne väljapooldus. Omavahel läbipõimunud tekstide võrgustik moodustab mitmesuguseid kultuurikihte, mille „all asub „reaalsuse“ tasand — reaalsuse, mis on organiseeritud mitmesuguste keeltega ja on nendega hierarhiliselt suhestatud“ (Lotman 2001a: 36, Lotman 2009: 24). Võib ütelda, et semiootikaväline reaalsus on justkui baas, mille erinevad kultuurikeeled semiotiseerivad ja enda omaks teevad. Tavaliselt on näiteks semiotiseeritud säärased „loomulikud“ asümmeetriad nagu parem/vasak, all/üleval, mees/naine, elus/

surnud (Lotman 2001b: 133). Kultuuritüübist oleneb, millise väärtuse ülalnimetatud vastandid saavad. Etnograafilised uurimused kinnitavad tõsiasja, et surma tähendus varieerub idamaade ja läänemaade vahel. Reaalsus on antud semiotiseerimise kaudu. See on põhjus, millel Lotmani arvates ei saa olla otsest sidet reaalsusega. Lõppkokkuvõttes ei ole semioos mitte midagi muud kui *võõrandumisprotsess*. Kui näiteks seksist saab semiootiliselt tähendusrikas kultuuriprobleem, läheb selle tagajärjel paratamatult kaotsi vahetu suhe loomulikku seksuaalsusesse (Lotman 2001a: 186–187, Lotman 2009: 165). Seda ei mõista freudism, mis üritab alateadvuse analüüsi teel paljastada ja taasavastada spontaanset suhet seksi. See ei tähenda siiski, et semiootika muudab reaalsuse Kanti „asjaks iseeneses“, mis „kultuuri suhtes asub fataalselt väljaspool selle piire“ ja muutub inimvõimetele kättesaamatuks (Lotman 2001a: 36, Lotman 2009: 24). Semiosfääri avatus tähendab Lotmani arvates nimelt võimalust, et semioos ei ole „fataalselt endasse suletud, vaid hoopis moodustab keeruka struktuuri, mis kogu aeg „mängib“ endast väljaspool asuva ruumiga“ (Lotman 2001a: 36, Lotman 2009: 24). Põhitõmbed, mis on kultuurile iseloomulikud, ei ole jäigalt kivistunud. Jäeb võimalus, et uus ja tundmatu, millega puututakse ühel või teisel viisil kokku, tõlgitakse oma tuttavasse ja arusaadavasse keelde. Semiootikaväline reaalsus semiotiseeritakse. Ja teiselt poolt loob semiosfääri mitmekesisus tingimused selleks, et keeled saavad dialoogi abil astuda kontakti reaalsusega. *Reaalsuse ja semioosi mäng annab märku tähistamise struktuursest avatusest*.

Nimetatud mänguline avatus ei too endaga kaasa mitte mingil juhul absoluutset määramatust, st olukorda, kus väline ja seesmine on fikseerimata, täielikult amorfed. Pigem on tarvis, et nende piirjoonele antaks selge piiritus. Iga kultuuriline endateadvus on lahutamatu seotud oma piiridega (Lotman 2001a: 196). Eelkirjeldataud mängus on seetõttu kaalul reaalsuse ja semiootilise ruumi demarkatsioonijoon, mis samaaegselt ühendab ja eraldab. Et organiseerida ja hallata oma seesmist mitmekesisust, peab kultuur määratlema tolle, mis ei kuulu semiootilisse ruumi. Niiviisi eraldatakse sisemine välimisest, oma võõrast, tuntu tundmatust. „Piirjoont,“ kirjutab Lotman, „saab defineerida kui mina-vormi äärmist piirjoont“ (Lotman 2001b: 131). Kultuur tervikuna on üks kollektiivne „mina“, millel on kalduvus eristada ennast tolle suhtes, mis ta *ei ole*. Kultuuriruum seisab pidevalt vastamisi antikultuuriga, kellele omistatakse negatiivsed tunnusjooned nagu vaenulikkus, barbaarsus ja ohtlikkus. Lotmani meelest on mõistetav, et „ühesateistkümnenda sajandi Euroopa ratsionaalne ja positivistlik ühiskond loob endale kujundid „ebaoloogilisest metslasest“ või irratsionaalsest alateadvusest kui negatiivsetest sfääridest, mis asuvad sealpool kultuuri mõistuspärast ruumi“ (Lotman 2001b: 142). Positiivselt mõistetud „meiele“ vastandub negatiivselt mõistetud „nemad“. Need kultuurilised konstruktsioonid taanduvad seega lõppude lõpuks meie–nemad vastandusele: „Kuna piirjoon on semiosfääri oluline osa ja kuna ei saa olla olemas „meid“, kui puuduvad „nemad““ (Lotman 2001b: 142). Lotman lisaks, et piirjoon on vähemalt kakskeelne tsoon või lävi, kus kohtuvad mitmesugused erinevad keeled ja kus tundmatud tekstid ja sündmused tõlgitakse „meie“ keelde. Võõras võetakse vastu, kohandatakse ja lõpuks võetakse omaks: „Iga piirjoone või filtri funktsiooniks,“ kirjutab Lotman, „on kontrollida, filtreerida ja kohandada välimine seesmisele“ (Lotman 2001b: 140).

Lotman toob näiteks ilukirjanduslike tekstide tõlkimise. See, mis enne oli tundmatu tekst, saab tõlkimisega tuttavaks, vastuvõetavaks. Võimalik on ka vastupidine protsess: see, mis enne oli päristiselt oma, muutub ajapikku võõraks.

Oma teoses *Kultuur ja plahvatus* tähistab Lotman terminiga „plahvatus“ sündmust, mille aset leidmisel avanevad kultuurile erinevad arengusuunad. Kultuuri-ruum, mis murrab välja oma olemasolevates piiridest, puutub kokku semiotiseerimata väljaspoole ehk reaalsusega. Plahvatuslikud sündmused tekitavad „aknaid semiootilisse kihti“, mille kaudu toimub läbimurre „piiritagusesse ruumi“ (Lotman 2001a: 36, Lotman 2009: 24). Piltlikult öeldes avab plahvatus justkui semiootilise „akna“, mille kaudu jäigastunud ja tardunud kultuurikihid on sunnitud astuma või üritavad astuda kontakti veel semiotiseerimata reaalsusega. Üks sellistest akendest on Lotmani arust unenägu. Unenägu mütiline maailm toimib suhtluskanalina, mille kaudu luuakse ja säilitatakse side tõlgitava ja tõlkimatu, tuntud tekstide ja võõraste tekstide vahel. Torkab silma, et ajalooliselt on unenägusid tõlgendatud paljudel erinevatel viisidel. Võtame näiteks Schilleri, kes pidas unenägusid „inimese allasurutud südametunnistuse hääleks“, või muistsed roomlased, kes „nägid unenägudes jumalate ettekuulutus“, või freudistid, kes mõistsid unenägusid kui „allasurutud seksuaalsuse häält“ (Lotman 2001a: 165, Lotman 2009: 145–146). Kõiki neid tõlgendusvõimalusi silmas pidades ilmneb, et unenägu on tegelikult nullmärk, mille „peab ilmtingimata täitma tähendusega“ (Lotman 2009: 146; vrd eestikeelse tõlkega Lotman 2001a: 166). Nimetatud semiootilise ja reaalsuse piirjoon peab alati saama mingi konkreetse kuju. Samaaegselt tuleb tõdeda, et ükski omistatud tähendus ei saa mitte kunagi jääda lõplikuks, ainuvõimalikuks. *Nullmärgina ületab piirjoon alati kõik talle antud tõlgendused*. Plahvatused näitavad just nimelt piirjoone avatust, võimalust ümber defineerida reaalsuse ja semiootilise ruumi piirjooned.

Vaatame näiteks sellist mitmetähenduslikku ja vastuolulist mõistet nagu „naine“, mille tähendus ei varieeru mitte ainult kultuuride, vaid ka iga kultuuri enda piirides. Kõigile püüdlustele vaatamata ei ole mitte ükski märgisüsteem suuteline andma ammendavat kirjeldust sellest, mida tähendab olla naine. Lotmani meelest ei leidu mitte ühtegi kultuurikeelt, millel on vahetu ja tõetruu side reaalsuse kui sellisega. See ei tähenda loomulikult seda, et semiootiline ruum on hermeetiliselt suletud kapsel, kuhu ei pääse mitte mingil viisil sisse ja kust ei pääse mitte kuidagi välja. Teisisõnu, „naine“ ei ole asi iseeneses, mille tegeliku olemuseni ei küüni ükski semiotiseerimisprotsess. Lotmani arust on reaalsuse ja semiootilise ruumi piirjooned avatud. See ei tähenda jälle seda, et oleme sunnitud elama skisofreenilises maailmas, kus puuduvad üldse igasugused pidepunktid ja kus sisemise ja välimise, oma ja võõra piirjoon on piiritlemata. Reaalsuse ja semiootilise ruumi suhe on alati juba määratletud, ent see määratlus osutub varem või hiljem alati problemaatiliseks. *Piirjoon, nagu me juba nägime, on nullmärk, millele peab andma tähenduse*. Semiootilised süsteemid, mis loovad ettekujutuse „naisest“, fikseerivad reaalsuse ja semiootilisuse suhte. Samas tuleb tunnistada, et pole olemas sellist põhjapanevat määratlust, mis muudaks piirjoone täielikult transparentseks. Ükski viis, kuidas näiteks naine on kodifitseeritud, ei saavuta täielikku läbipaistvust. Seda tõestavad alternatiivsed semiotiseerimis-võimalused, mis ei lase semiootilise ruumi ja reaals-

suse vahelisel suhtel mitte kunagi sulguda. Semioos leiab aset avatud mänguruumis, milles on kaalul reaalsuse ja semiosfääri suhte tähendus. Reaalsus kutsub esile ja piirab tähendusloomet.

Erinevalt Lotmanist ei kõnele Laclau reaalsusest, vaid Jacques Lacani psühhoanalüütilisest mõistest „reaalne“. See terminoloogiline nihe ei ole sisuliste tagajärgedeta triviaalsus. Reaalne on kaugel sellest, et seda saaks samastada reaalsusega. Diskursuse analüüsis viitab reaalne tähistamisstruktuuri enda sisemistele piiridele, mitte aga reaalsuse ja semiosfääri piirjoontele. Siin on meil tegemist struktuurilise tühikiku või lüngaga struktuuris, mistõttu tähistamisprotsess ei saa langeda endaga kokku ja konstitueerida ennast kui ühemõttelist ja täispositiivset reaalsust. Reaalne osutab Laclau mõtlemises tähistamise sisemistele piiridele. Hea näide on Laclau vastuolulised sõnad, et ühiskond on võimatu (Laclau 2015a: 11–15). Nimetatud väites ei avaldu pessimism, mis kuulutab korralageduse inimkonna vältimatuks saatuseks. Samuti ei taha need sõnad mõista anda, et ühiskond on võimatu empiirilise mitmekesisuse ja keerukuse tõttu või et reaalselt eksisteerivad ainult üksikindiviidid. See, mis on täpsemalt võimatu, on „kogukondlik täius“ (ingl *communitarian fullness*), juba etteantud selgepiiriline ja substantsionaalne tervik, mis on tunnetatav objektiivse reaalsusena sealpool märkide diferentsiaalset mängu. Me ei kohta mitte kuskil ühiskonda kui ühte olevat teiste hulgas; ühiskond ei asetse kusagil nõnda, nagu riideesemed lebavad voodi peal. Kui ühiskond tahab ennast tähistada, siis Laclau arust põrkab see katse paratamatult vastu tähistamisprotsessi enda seesmisi piire, vastu diskursiivse formatsiooni võimatust realiseerida ennast kogukondliku täiusena. Kui ühiskondlik kude konstrueeritakse diskursiivselt erinevuste otsustamatul pinnal, on see alati rohkem või vähem kui kogukondlik täius.

Need sisemised piirid on Laclau mõtlemises antagonistlikud (Laclau & Mouffe 1985: 143–144). Sotsiaalsed antagonismid näitavad kogukondliku täiuse ehk harmoonilise ja iseendaga identse sotsiaalse identiteedi võimatust. Selles mõttes on antagonistlik lõhe reaalse sümptom ühiskonna sümboolses korras. Ent antagonistlik lõhestatus ei tee automaatselt sotsiaalset korda kui niisugust absoluutselt võimatuks, tühipaljaks sõnakõlksuks. Vastupidi: antagonism on ühiskonna võimalikkuse tingimus, kuna kollektiivset identiteeti saab diskursiivselt konstrueerida üksnes *negatiivselt*, st suhtes antagonistliku teisega. Võimalikkuse tingimused kattuvad seega paradoksaalsel kombel võimatuse tingimustega. Nii nagu antagonistlik lõhe ei ole puhas negatiivsus ehk täisnegatiivsus, nii ei ole ka sotsiaalne kude puhas positiivsus. Positiivsus ja negatiivsus ei ole kaks täielikult piiritletud objektiivsust. Samuti ei ühenda neid objektiivne suhe, vaid hoopis relatsioon, kus negatiivne ja positiivne õõnestavad ja konstitueerivad teineteist vastastikku (Laclau & Mouffe 1985: 129). Negatiivse kohalolu tõttu ei ole ühiskonnal võimalik ennast kehtestada positiivse ja identse täiusena. Teiselt poolt tuleb tõdeda, et diskursiivse korra saab rajada üksnes suhtes antagonistliku teisega. Selle väite võib ka ümber pöörata: antagonistlik lõhe saab reaalsuseks ainult läbi positiivsuse. Selleks et sotsiaalset välja representeerida, on vaja anda positiivne eksistents negatiivsusele — diskursiivselt liigendatud antagonistlikule lõhele. Säärane negatiivsus kehastab puhta positiivsuse seesmist võimatust. Seega määratlevad negatiivsus ja positiivsus üksteist refleksiivselt. Ühis-

kond rajaneb positiivsuse ja negatiivsuse „dialektilisel“ suhtel või, täpsemalt öeldes, antagonistlikul suhtel, mis „väldib võimalust olla keeles tabatud“ (Laclau & Mouffe 1985: 125). Seda suhet, mis seob reaalse ja ühiskondliku korra, ei ole niisiis võimalik otseselt keelde tuua. See väljendamatü suhe on Laclau jaoks tähistamise enda seesmine piir, mida me eespool mõtlesime kui märgi konstitutiivset lõhestatust.

Ülalöeldust järeldub, et ühiskonna sümboolne korraldus ei saa mitte kunagi iseendasse kapselduda. Samuti ei ole ka antagonistlik lõhe mitte kunagi täielikult transparentne (Laclau 1985: 129). Tänu antagonistlikule teisele saab ühendada suurema osa sotsiaalsetest fragmentidest, erinevuslikult seotud identiteetidest. Seejuures säilib võimalus, et uued poliitilised jõud sõnastavad diskursiivselt antagonistlikud piirid ümber. Nii muutub kollektiivne identiteet. Reaalne osutab sotsiaalse formatsiooni avatusele, faktile, et ükski poliitiline jõud ei suuda ühetähenduslikult ja läbipaistvalt esindada sotsiaalset totaalsust. See, mis on avatud, on täpsemalt öeldes seesama suhe, mis ühendab reaalselt ja sotsiaalset korda, negatiivset ja positiivset. See meenutab reaalsuse ja semiootilise ruumi mängu Lotmanil. *Kui korra diskursiivselt liigendatud ehk performatiivselt artikuleeritud ruum peab looma ja säilitama suhte reaalsega, siis kultuur kui semiosfäär peab looma ja säilitama suhte reaalsusega.* Seesama suhe on mõlema autori arvates struktuurselt avatud. Paralleele on rohkemgi. Nimelt, kui Lotmani arvates ühendab nullmärk reaalsust ja semiootilist ruumi, siis Laclaul ühendab tühi tähistaja reaalselt ja sotsiaalset korda. Nullmärgi ja tühja tähistaja vahele võib tõmmata võrdusmärgi. Sellegipoolest on kõik mainitud sarnasused formaalsed. Ei tohi unustada, et Lotmani semioosile annab tõuke ja hoiab seda käigus suhe veel semiotiseerimata reaalsusega; ja Laclau diskursiivseid formatsioone on üles ehitatud otseselt sümboliseerimatu reaalse ümber. Struktuuri enda tähistamine ei kuku läbi mitte välistel põhjustel (nt reaalsuse keerukuse tõttu nagu Lotmanil), vaid hoopis sellepärast, et tähistamisprotsess keerleb konstitutiivse lünga või tühimiku ümber. Reaalne osutab seega tähistamise seesmistele piiridele, ühiskonna antagonistlikule lõhestatusele. Tähistamise väline piirjoon reaalsusega määratleb Lotmani semiosfääri.

Lahkhelid süvenevad, kui tuletame meelde, et Lotmanile on piirjoon ennekõike metodoloogiline mõiste. Tõenäoliselt Laclau ei nõustuks sellega, kuna ta käsitleb piiri eelkõige ontoloogia terminites. Et mõista seda, mis on kaalul, peame minema objektiivsuse piiridele, kus ühiskond kui diskursiivne struktuur mitte ainult ei asuta, vaid ka säilitab suhte reaalsega. Piir on tsoon, kus sotsiaalse korra igapäevane toimimine on katkenud. Ent Laclau märgib, et „radikaalse korratuse seisundis on „kord“ kohal kui miski, mis on puudu — ta muutub tühjaks tähistajaks, mis tähistab seda puudumist“ (Laclau 2015b: 198, Laclau 1996: 44). Korratust ei tohi seega võrdsustada igasuguse korra täieliku puuduolu või äraoluga. *Kord säilitab paradoksaalse kohalolu ka situatsioonis, kus tavapärase kord enam ei kehti.* Diskursiivne kord tähistab rohkemat kui lihtsalt selle igapäevast üksluist toimimist. Kriitilises olukorras on kord kaotanud oma konkreetse sisu. Just seetõttu õnnestub korral tähistada ennast kui niisugust. *Niisugusena saab kord ennast representeerida ainult oma puuduolus.* Ainult oma puuduolus saab kord olla kohal kui kord. Teisisõnu, kord tähistab ennast oma

kehtimise peatamisel olemise tasandil. Korra nulltasand sarnaneb „puhta olemisega“ (Laclau & Zac 1994: 31). On tarvis rõhutada, et kord ei ole siin antud vahetult oma puhtas kohalolus kui puhas olemine, tähistaja ning tähistatava ühtelangemises, vaid hoopis võimatu ehk lausumatu asjana, mis ei ole mitte midagi muud kui *tühi tähistaja, mille ainsaks funktsiooniks on anda edasi reaalse ja diskursiivse ruumi suhet ennast*. Seda suhet on tarvis siiski nimetada, hegemooniliselt representeerida. Seda võimatut ehk puudu olevat objekti peab esindama. Poliitika ülesandeks on just nimelt anda sellele konkreetne sisu.

Käesoleva peatüki keskse argumendi saab seletada lahti lihtsa näite varal. Heites põgusa pilgu ükskõik millisele poliitilisele kaardile, paistavad meile vastu selgelt demarkeeritud riigipiirid. See, mis jääb sissepoole, ja see, mis jääb väljapoole, on üsna selgelt määratletud. Modernse riigi üheks olulisemaks tunnusooneks geograafiliselt fikseeritud territoorium. Nimetatud asjaolu ei tähenda, et riigipiirid on mittesemiootiline reaalsus, asi iseeneses. Kultuuriline endateadvus on lahutamatu sellest, kuidas mõistetakse enda piirjooni. Riigipiirid on n-ö reaalsus, mis asub tahes-tahtmata semiootilise huvi keskpunktis. Selles mõttes illustreerib füüsiline riigipiir ja selle semiootiline tõlgendus suurepäraselt reaalsuse ja semiootilise ruumi piirjoont. Seda, et nimetatud suhe on problemaatiline, tõestab tõik, et poliitiline reaalsus (nt rahvusriigi piirid) ei pruugi kattuda kultuuri enda arusaamadega (Lotman 2001a: 196, Lotman 2009: 172; vt nt Lotman 1999: 353–366). Seetõttu on tarvis tegeleda semiootilise endakirjelduse ja reaalsuse vastuoludega. On oluline märkida, et Lotmani piirjoon saab võtta geograafilised mõõtmed. Riigipiirid võivad näiteks väljendada kultuuri ja anti-kultuuri piirjoont. Seevastu diskursuse analüüsis ei tohi piiri segamini ajada geograafiliselt demarkeeritud riigipiiridega. Laclau ja Mouffe on vastu seisukohale, mis näeb piiri kui „pelgalt välist antust — sel juhul mõisted nagu 'Prantsusmaa sotsiaalne formatsioon' või 'Inglismaa sotsiaalne formatsioon' ei tähenda rohkemat kui 'Prantsusmaa' või 'Inglismaa'“ (Laclau & Mouffe 1985: 144). Topoloogilise vaatenurgaga võrreldes on piir pigem n-ö „mitte-koht“, kus ühiskond on vastamisi võimatusega konstitueerida ennast läbipaistva totaalsusena. See ei tähenda, et piiridel puudub üldse asukoht. On täiesti mõeldav, et piirid võtavad reaalse kaju (nt linn-maa opositsioon), ent säärane objektivatsioon osutab sümptomataaliselt ühiskonna endatähistamise läbikukkumisele.

Alustasime käesolevat peatükki tõdemusega, et nii Lotmani semiosfääri kui ka Laclau diskursiivse formatsiooni peamiseks tunnusooneks on nende konstitutiivne avatus. See peatükk püüdis demonstreerida selle sarnasuse formaalsust. Kui Lotmani meelest on avatud reaalsuse ja semiootilise ruumi suhe ehk piirjoon, siis Laclau mõistab avatust pigem diskursuse ja reaalse suhtena ehk piirina. *Täpsustuseks tuleb lisada, et piirjooned õonestavad semioosi eeskätt väljastpoolt ja piirid esmajoonel seestpoolt*. Nii sisemised piirid kui ka välimised piirjooned osutavad ühtemoodi tähistamisprotsessi lõpetamatusele.

4. ENDATÄHISTAMISE MEHCHANISM: LOTMANI TEADLANE VÕI LACLAU „ORGAANILINE INTELLEKTUAAL“?

Lotman ja Laclau ei nõustu ühe peamise ortodoksse marksismi põhidogmaga — majandusliku reduktsionismiga, mille järgi mitte inimese endateadvus ei kujunda reaalsust, vaid hoopis majanduslik baas determineerib talle vastava pealisehituse ehk sotsiaalse, kultuurilise ja poliitilise teadvuse vormi. Nad lükkavad selle seisukoha tagasi, kuna nende arvates ei ole olemas ühte kõikehõlmavat ja iseenesest mõistetavat printsiipi, millele toetudes korraldada ja ühendada ühe printsiibi alla semiootilise välja kõik asümmeetriad ja heterogeensed elemendid. Lotmani ja Laclau lähte-eelduseks on pluralism, mis iseloomustab ühtemoodi nii diskursiivseid struktuure kui ka semiootilisi süsteeme. See ei tähenda loomulikult, et mitmekesisuse laienemisel puuduvad igasugused piirid ja et tuleb leppida semiootiliste erinevuste mängu piiritu laienemisega. Seetõttu tuleb esitada järgmised küsimused ja neile vastust otsida: Kuidas Laclau mõtleb ühiskonna endatähistamist? Mismoodi tähistab tähistamisstruktuur ennast? Kuidas sünnib semiosfääri endakirjeldus?

Lugedes esimest korda Lotmani kirjutisi, komistasin selliste terminite otsa nagu „metakeel“, „metastruktuur“ ja „endakirjelduse metatasand“. Eesliide „meta“ osutab tolele, mis on transtsendentne, ületab tunnetuse piire. Metafüüsika on teaduste teadus, mis tegeleb kõigi teaduste filosoofiliste eeldustega. Uurides olemist kui niisugust ületab metafüüsika kõik teadusdistsipliinid, mis keskenduvad ühele kitsale oleva regioonile. Niisamuti on metakeel kõrgema järgu keel, milles kõneldakse madalamat järku keeltest. Seepärast jätab Lotmani säärane sõnavalik mulje, et kultuurile saab heita pilgu kusagilt kõrgemalt, väljastpoolt. Selline linnulennuline perspektiiv avaneb ainult siis, kui distantseeruda täielikult maailmast ja vaadata maailmale eemalt justkui jumala pilguga. Sellise tõlgenduse järgi ei kuuluks ka semiootiku vaatepunkt semiootiliselt konstitueeritud maailma juurde. Seetõttu on selline mõistete valik eksitav. Lotmani teoseid lugedes selgub, et ei ole olemas eelarvamusteta ja objektiivset vaatlejat, kes oleks suuteline ennast kultuurist täielikult distantseerima ning andma kultuurist kui tervikust ülevaate kusagilt sõltumatust vaatepunktist. Kultuuri saab tõepoolest käsitleda uurimisobjektina ja seda analüüsivat semiootikut üksikmonaadina, kes „modelleerib end kui isoleeritud ja ainsat intellektuaalset entiteeti“ (Lotman 1999: 14, 50). Säärane subjekt–objekt vastandus on Lotmani meelest ainult erandjuhtumitel esinev abstraktsioon. Semiootik kuulub tegelikult alati vältimatult mõnda kultuuri. Olemata juba mõne kultuuriruumi liige, pole võimalik ei kõnelda ega ka mõelda (Lotman 2001b: 273). See ei tähenda, et oma uurimisobjektiga ei ole üldse võimalik distantsi säilitada ning et objektiivsus on puhas illusioon. Lotmani silmis on objektiivsus kõigele vaatamata teaduslikkuse ideaal, mis teostub objekti ja subjekti dialoogis.

Teadlase asemele, kes konstrueerib ja kasutab reaalsuse ja sündmuste seletamiseks mudeleid, asetab Laclau mõtleja, kes pingutab selle nimel, et ära tabada toda, mis on sotsiaal–poliitilises situatsioonis kaalul, ja selle nimel, et anda sotsiaalsele korrale progressiivne vorm. Mõtleja ei ole puhas vaim, eraldatud subjekt, kes produtseerib abstraktsioone ja suurejoonelisi teooriaid terve oleva üksikasjalikuks ja kõike-

hõlmavaks äraseletamiseks. Samuti ei ole tema pärisomaseks kutsumuseks avastada mõni universaalne ja igavene Tõde. Mõtteleja ei viibi peadpidi puhaste ideede vallas. Oma teose *Emancipations* eessõnas vihjab Laclau, et tema artiklid on pigem esialgsed visandid ning „kaudsed interventsioonid, mille ajendiks on reaalne sündmus“ (Laclau 1996: viii). Reaalne sündmus annab tõuke mõtlemisele. Hoolimata sellest, kui lihtne ja ilus võib üks teooria olla, tuleb see siiski ümber sõnastada spetsiifilises sotsiaal-poliitilises kontekstis. Absoluutne ja igavene tõde, mida ennastalgavalt taotlesid suured mõtlejad nagu Marx ja Hegel, asendatakse tõdemusega, et „ainuke asi, mis on absoluutne, on käesolev hetk, mitte teooria“ (Laclau 1990: 205). Mõtlemine, mis kuulutab ennast täiesti objektiivseks, ei ole kõigele vaatamata võimeline vabanema täielikult oma kaasaja köidikuist ja kitsendustest. Oleviku absoluutsus ei tähenda aga igasuguse sotsiaalpoliitilise mõtlemise kasutust ja viljatust. Laclau väidaks hoopis vastupidist: teooria ülesandeks on anda orientiir käesoleva hetke mõtestamiseks. Kuna tegelikkusele puudub vahetu ligipääs, on teoreetilise mõtlemise ülesandeks valgustada reaalselt olustikku, kus oleme kõigele vaatamata sunnitud tegutsema, mõtlema ja võitlema. Teoreetiline mõtlemine vahendab tegelikkust.

Lotman peab ennast esmajoones *teadlaseks*, Laclau aga *mõtlejaks*. Et seda lahkelt mitte üle tähtsustada, juhiksin tähelepanu asjaolule, et kummagi meelest ei leidu transtsendentaalset punkti, kust diskursiivne/semiootiline väli avaks ennast oma olemuses. Ei ole privileeeritud subjekti nagu proletariaat, kes suudaks hetkega ja üheainsa pilguga haarata tervet semiootilist välja. Semiosfääri ei ole võimalik pilku saada transparentse tervikuna. Endatähistamine toimub tasandil, mis on ristirästi läbi põimunud erinevat sorti asümmeetriatest ja erinevustest. Et semiosfäär või sotsiaalne tähistamissüsteem saaks ennast kirjeldada/tähistada, peab üks semiosfääri osa võtma enda kanda ülesande representeerida semiootilise välja kogu selle mitmekesisuses. Seda väidet illustreerivad suurepäraselt järgmised Lotmani sõnad:

Ükskõik mida (keelt, poliitikat või kultuuri) me ka silmas peaksime, mehhanism on ikka üks ja seesama: semiosfääri üks osa ... loob endakirjeldamise protsessi käigus omaenda grammatika ... Seejärel pingutab ta selle nimel, et laiendada oma norme tervele semiosfäärile. Subkultuurilise dialekti kitsas grammatika muutub kultuuri kui niisuguse kirjelduse metakeeleks. (Lotman 2001b: 128)

Ükskõik millist valdkonda me ka ei vaataks, endakirjeldusmehhanism on ikka üks ja seesama. Selgituseks toob Lotman selle, kuidas Firenze dialekt mõjutas itaalia keele arengut, ja selle kuidas „Rooma õigusnormidest said terve Rooma impeeriumi seadused“ (Lotman 2001b: 128). Kõikidel juhtudel on protsess samasugune: semiosfääri üks osa ei kodifitseeri mitte ainult omaenda kitsast eluvormi, vaid avaldab mõju terve kultuurivälja eneseteadvusele. Esialgne subkultuur annab reeglid, millest lähtudes kirjeldada ja teha mõistetavaks terve kultuuriline semiosfäär. Üks algselt piiratud keelemurre domineerib teiste dialektide ja subkultuuride üle. Laclau töödest on üsna kerge leida analoogseid seisukohti. Võtame näiteks järgmised read teose *Hegemony and Socialist Strategy* teise väljaande eessõnast: „Konkreetne sotsiaalne jõud võtab enda peale [ülesande] esindada *tervikut*, millega ta on täiesti

võrreldamatu. Selline hegemoonilise universaalsuse vorm on ainuke [universaalsus], mida poliitiline klass on võimeline saavutama“ (Laclau & Mouffe 1985: x; rõhutus originaalis). Kuna universaalsusel puudub oma päristine keha, on tarvis, et mingi poliitiline jõud kehataks kogukondlikku täiust. Ühiskonda peab esindama ja vahendama diskursiivselt üks selle osa. Universaalsus on seetõttu alati hegemooniline universaalsus. Abstraktsel tasandil leiavad Laclau ja Lotman kiiresti üksmeele selles osas, milline mehhanism kirjeldab kõige paremini endatähistamist/endakirjeldamist. Ainuke viga on see, et see üksmeel on formaalne. Lahkhelid tulevad ilmsiks nende seisukohtade põhjalikul uurimisel. Seetõttu nõuab probleem süvenemist.

Lotmani arvates koosneb semiootiline ruum arvukatest sisemistest piirjoontest, hierarhiliselt ühendatud tasanditest, ebaühtlaselt arenenud piirkondadest ja asümmeetrilistest keeltest. Semiootilise mitmekesisus vohamisel näivad puuduvat igasugused piirid. Ent kui see oleks nõnda, siis peaksime leppima mitmekeelise ja multidimensioonilise paljususega, millel ei ole sidusust ega süsteemsust. Sel äärmisel juhul ei oleks semiosfääri ülepea olemaski. Semiootilisest mitmekesisusest peab mingil viisil sündima piiritletud ühtsus (Lotman 2001b: 128). Paljudest asümmeetriatest, millest nii semiosfäär kui ka erinevad keeled koosnevad, on kõige fundamentaalsem *tsentri-perifeeria asümmeetria* (Lotman 2001b: 124–130). See vastandus on hädavajalik, et kultuur saaks ennast kirjeldada ja lõimida semiootilise välja erinevad lõimed kokku üheks kangaks. See asümmeetria sünnib, kui üks subkultuur loob mõisted, väärtused, reeglid, praktikad ja institutsioonid, millest saab kultuuri endateadvuse pidepunkt. Semiosfääri ühest osast saab niiviisi tormiliselt arenev tsender ehk tuumstruktuur, mis tõmbab oma mõjusfääri ülejäänud subkultuurid ja dialektid. Tsender kujundab enda näo järgi ümber terve semiootilise välja. Ent tsentri mõju nõrgeneb järk-järgult, mida rohkem liigutakse äärealade suunas, kus ettekirjutatud põhinormid ja reeglid sattuvad vastuollu tegelikkusega (Lotman 2001b: 129). Tsender ja perifeeria moodustavad põhiasümmeetria, mille ümber on kultuuri semiootiline väli konstrueeritud.

Endakirjeldamiseks ehk endatähistamiseks kasutatakse metakeelt, mis areneb lihtsustamis- ning abstraktsiooniprotsessi käigus. Selleks et organiseerida ja struktureerida kultuurilist mitmekesisust, läbib keelemurre idealisatsiooniprotsessi. See on ainuke viis, kuidas idiosünkraatilisest dialektist kujuneb lõpuks metakeel (Lotman 2001b: 129). Semiootilise mitmekesisuse vohamise peatamiseks peab kehtestama universaalsed standardid, ideaalsed normid, mille mõjuala laieneb teistele semiosfääri osadele ja dialektidele. See protsess nivelleerib lingvistilise paljususe. Siiski pole olemas säärast tsentrit, mis suudaks kehtestada ühe täiesti homogeense ruumi, kus ei leidu jälgegi heterogeensusest ning asümmeetriatest. Ka suurtele pingutustele vaatamata ei ole võimalik luua sellist endakirjeldust, mis esindaks kõiki kultuurikihte ja allkultuure täiesti adekvaatselt ja veatult. See on peapõhjus, miks semiosfääri autopoortree on alati ebatäpne idealisatsioon. Loodud endakirjeldus ei kattu seega tegeliku pildi ehk reaalsusega:

Kui metatasandil on pilt semiootiliselt ühtne, siis semiootilise reaalsuse tasandil, mida metatasand kirjeldab, lokkavad muud sorti suundumused. Kui kõrgema tasandi pilt on maalitud kergelt ühtlastes toonides, siis madalam tasand on rikas värvide ja paljude huvitavate piirjoonte poolest. (Lotman 2001b: 130)

Seega eristab Lotman kahte tasandit: esiteks, „metatasand“, mis annab lihtsa ja idealiseeritud pildi semiootilisest väljast; teiseks, semiootilise „reaalsuse tasand“, mis on palju keerulisem metatasandi loodud kuvandist. Konkreetne metakeel, mida kasutatakse endakirjeldamiseks, erab või marginaliseerib kõike seda, mis on vastuolus või kaldub kõrvale ettekirjutatud universaalsestest normidest. See tähendab seda, et „kultuurifenomenide tervetel kihtidel, mis metakeele seisukohast on marginaalsed, puudub igasugune suhe tolle kultuuri idealiseeritud portreega. Need kuulutatakse „mitte-eksisteerivaks““ (Lotman 2001b: 129). Sel põhjusel ei suuda tsenter mitte kuidagi teoks teha kultuuri ideaalset autoportreed. Endakirjeldus kukub paratamatult läbi. Märke läbikukkumisest leiab külluses perifeerias, kuhu on tõugatud ning hüljatud „kõik vähemväärtuslikud sotsiaalsed grupid“ (Lotman 2001b: 140) nagu vaesed, kodutud, narkootikumisõltlased, jne. Mittetäiuslik semiootiline endakirjeldus on seega konstrueeritud ümber tsentri ja perifeeria asümmeetria.

Eelöeldule peab täpsustuseks lisama, et Lotman esitab semiosfääri endakirjelduse protsessi üldise mudeli. Asjade käiku haaratakse ja seletatakse reaalsust modelleerides. Seejuures väärib märkimist, et semiootik tahab säilitada teadusliku objektiivsuse nimel piisava distantsi oma uurimisobjektiga. Seevastu Laclau püüab aktiivselt osaleda sotsiaalse reaalsuse konstrueerimisel. Mõtlemine on poliitiline praktika, „liigendav ehk artikulatiivne praktika“ (Laclau & Mouffe 1985: 93). Mõtleva on „orgaaniline intellektuaal“, kes „liidab orgaaniliseks tervikuks tegevused nagu tööliste nõudmiste kanaliseerimine ja esindamine, tööandjate organisatsioonide ja riigiga läbirääkimise viisid, ametühingute kultuuritegevused, jne“ (Laclau 1990: 195). See Gramsci marksistlik idee hõlmab Laclau meelest kõiki poliitilisi katseid diskursiivselt artikuleerida ehk liigendada ühiskonda, kogukondlikku identiteeti. Kõik see toimub erinevuslikult liigendatud sotsiaalsel väljal. Selline pluralism on algupärane pluralism, kuna diskursiivset mitmekesisust ei taandata mõnele alusprintsibile. Kõik identiteedid (sealhulgas ühiskonna oma) on negatiivsed. Võtame näiteks feministid, sotsialistid, rohelised ja liberaalid, kelle esitatavad nõudmised on seotud erinevuslikult. See, mis neid liidab, on ainult ühine vaenlane (nt repressiivne riigivõim), kelle kohalolu õonestab „erinevusahelat“. Antagoniseeriv jõud mõjub radikaalse negatiivsusega, mille vastu sotsiaalsed grupid peavad oma erimeelsustele vaatamata ühinema. Niiviisi muutub „erinevusahel“ „samaväärsusahelaks“ (*equivalential chain*) (Laclau & Mouffe 1985: 127). Erinevuste samaväärsussuhe, millele rajaneb diskursiivselt konstitueeritud kollektiivne identiteet, on seega antagonistlik suhe. Et ennast tähistada, peab üks poliitiline jõud konstrueerima ja siis representeerima samaväärsusahelat. Laclau juhib tähelepanu sellele, et ei leidu sellist ühiskonna osa või gruppi, kes suudaks anda adekvaatse ettekujutuse ühiskonnast kui tervikust. Endatähistamisprotsess saab teoks poliitilise võitluse kontekstis. Rohelisi saadab edu, kui feministid, sotsialistid ja liberaalid suudetakse mobiliseerida ühise vaen-

lase vastu. Niiviisi omandab algselt piiratud ökoloogiline mõttelaad universaalse tähenduse. Roheline liikumine muutub hegemooniliseks. Samaväärsusahela diskursiivse konstrueerimise kaudu asutatakse poliitiliselt ühiskond kui tervik. Seesugune hegemooniline tähistamisprotsess on *kujundlik*, kuivõrd üks osa esindab tervikut.

Eelkirjeldatust joonistuvad välja märkimisväärsed paralleelid. Nii nagu semiosfäär kirjeldab ennast tänu ühele oma subkultuurile, nii tähistab ka erinevuslikult liigendatud sotsiaalne väli ennast ainult tänu ühele poliitilisele jõule. Sõnastame selle väite ümber. Lotmani arust on kultuuri semiootiline ruum konstitutiivselt lõhenenud. Ühelt poolt on meil tsentri koha hõivanud subkultuur, mis produtseerib hoogsalt ja elujõuliselt üha rohkem uusi mõisted ja ideid. Teiselt poolt on meil semiosfääri perifeeria, kus metakeele mõju on nõrk ja kus ettekirjutatud normid paistavad olevat vastuolus reaalsusega (Lotman 1999: 21). Niisamuti on Laclau arvates ühiskond konstitutiivselt lõhenenud: ühelt poolt on meil hegemooniline poliitiline jõud ning teiselt poolt heterogeensed elemendid. Sotsiaalne formatsioon ei suuda assimileerida kõiki heterogeenseid identiteete. Pealegi on samaväärsusahela diskursiivsel konstrueerimise eeltingimuseks välistus. Eelöeldust on kange tahtmine järeldada, et Laclau osa–terviku hegemooniline suhe on lõppkokkuvõttes seesama mis Lotmani tsentri–perifeeria asümmeetria. Kõik näib taanduvat ühele ainsale ja lihtsale propositsioonile: *kõiki tähistamissüsteeme iseloomustab struktuurne lõhestatus*. On tõsi, et nii antagonistlik suhe kui ka tsentri–perifeeria asümmeetria väljendavad diskursiivse süsteemi seesmist lõhestatust. Tegelikult katab see sedastus kinni palju rohkem kui avab. Tuleb arvesse võtta, et Laclau on antagonistlik lõhe *sümboolse korra ontoloogilise ebatäielikkuse sümptom*. Lõhe viitab sümboolse korra võimatusele olla kohal kui täispositiivsus. Seevastu Lotmani tsentri–perifeeria asümmeetria taandub struktuuri üheks sisemiseks erinevuseks, üheks asümmeetriaks teiste samasuguste hulgas. Antagonistlik lõhe on *ainuline* veel selles mõttes, et see märgib kommunikatsiooni ja metakeele võimatust.

Et selgitada lahkarvamust lähemalt, vaatame kultuuri autoportreed ja hegemoonilist korda. Samaväärsusloogika, mida esindab üks hegemooniline osa, lihtsustab kõik nõudmised. Oktoobrerevolutsioon leidis näiteks väljenduse ühesainsas loosungis: „leiba, rahu ja maad“ (Laclau 2005: 97). Säärases lihtsustamisprotsessis ei ole Lotmanile midagi erakordset. Semiosfääri metakeel sünnib subkultuuri idealiseeritu ja lihtsustatud dialekti baasil. Endakirjeldusprotsess on seega abstraktsioon. Nii oleme jälle silmitsi märkimisväärse paralleeliga. Laclau ja Lotman nõustuksid, et endatähistamine lihtsustab vältimatult diskursiivset välja. Arvan, et kultuuri metakeele roll sarnaneb Lotmanil nullmärgi funktsioonile, mis ühendab reaalselt ja semiootilist ruumi. Selleks, et funktsioneerida, peab semiootiline ruum looma ja säilitama sideme semiootikavälisega, mittesemiootilisega. Semiosfäär loob selle sideme just metakeele abil. See näib kattuvat Laclau ideega: hegemoonia, mis esindab ühiskonna tervikut, on sisuliselt tühi tähistaja, mis seob reaalse diskursiivse formatsiooniga. Selleks, et sotsiaalne väli saaks ennast representeerida, on tarvis, et see looks ja säilitaks sideme reaalsega. Selle põhjal võib teha välkkiire järelduse: kuna nullmärgi ja tühja tähistaja näol on sisuliselt tegemist sellesama asjaga, ütlevad põhiliselt sedasama ka Laclau ja Lotman. Ollakse veendunud, et oluline on tabada

mõistete tähendust, jäämata toppama lingvistilise keha juurde. See rutakas järeldus kehtib, kui ignoreeritakse ja unustatakse asjaolu, et reaalsus ning reaalne ei ole üks ja seesama asi. Abstraktset analoogiat ei tohiks seega ülehinnata. Vastuolu tuleb esile kohe, kui püüame välja selgitada, miks endatähistus ja endakirjeldus peavad paratamatult läbi kukkuma.

Lotman vastaks, et ükski metakeel ei suuda anda täpset kirjeldust semiootilisest reaalsusest. Autoportree nurjub, sest semiootiline reaalsus on täielikuks tabamiseks liiga keerukas (Lotman 2001b: 129, 140–141). Endakirjeldus kukub seega läbi tähistamise suhtes väliste asjaolude tõttu. Reaalsus on nagu suur hoomamatu reservuaar, mis piiritleb ja piirab semiootilist ruumi. *Nii nagu teaduses kasutavaid mudeleid on vaja kogu aega kohandada reaalsusele vastavaks, nii püüab kultuur pidevalt kohandada oma endakirjeldust.* Laclau läheneb samale probleemile täiesti vastupidisest vaatenurgast. Arvan, et diskursuse analüüsis nurjub endatähistamisprotsess tähistamise sisemiste põhjuste tõttu (nt Laclau 1996: 36–40). Endatähistamine (kaasa arvatud ühiskonna hegemooniline artikulatsioon) komistab enda sisemiste piiride otsa. See, mis päästab valla ja hoiab liikvel hegemoonilist tähistamist, on tühimik struktuuris, selle võimatus tähistada otseselt enda immanentseid piire. Mitte reaalsuse empiirilise keerukuse, vaid sümboolse korra sisemise võimatuse tõttu realiseerida ennast kui läbipaistvat ja kõikehõlmavat totaalsust. See võimatus kuulub konstitutiivselt tähistamisprotsessi enda juurde (vt nt Derrida 2007: 365). Siinkohal on tarvis ära mainida, et antagonistlik teine ei ole Lotmani vähemväärtuslik sotsiaalne grupp. *Antagonistlik teine objektiveerib ja väljendab võimatust, mis on omane kõigile tähistamissüsteemidele, sealhulgas ühiskonnale.* Negatiivsuse positiveritud kohalolu annab märku ummikseisust hegemoonilises tähistamises. Sotsiaalse formatsiooni artikuleerimisel saab see alati reaalse olemise (Laclau & Mouffe 1985: 128–129).

Käesolev peatükk näitas, et Laclau ja Lotman pooldavad ühte ja sama endatähistamise abstraktset mudelit. Samuti on nad nõus, et struktuuriline endateadvus sünnib heterogeensel semiootilisel väljal. Keskendudes formaalsetele sarnasustele, ei märgata tihti fundamentaalseid erimeelsusi. Tsentri–perifeeria asümmeetriat ei tohi pimesi samastada osa–terviku hegemoonilise suhtega. Juhtisin tähelepanu, et Laclau mõistab ennast orgaanilise intellektuaalina ja Lotman teadlasena. Nagu teadlane tahab oma mudelit viia kooskõlla tegelikkusega, nii näib kultuur tahtvat kohandada endakirjeldust reaalsusega. Hegemooniline endatähistamine, millest mõtleja osa võtab, komistab kogukondliku täiuse ehk täispositiivse ühiskonna võimatuse otsa.

5. TÄHISTAMISE „MITTE-ALGUPÄRANE ALGUPÄRA“: LOTMANI INTELLEKTUALISTLIK DIALOG VÕI LACLAU POLIITILINE ANTAGONISM?

Vaadates tagasi keerdkäikudele, mille kultuur on oma pika ajaloo vältel läbinud, langetakse tihti kiusatuse ohvriks kujutada kõiki vaheastmeid ja dislokatsioone ette kui paratamatuid samme juba ettemääratud *telos*'e suunas. See on salakaval lõks, millesse hegeliaine arvatakse olevat astunud. Põhjalik kontroll paljastaks Lotmani meelet hoopis varjatud bifurkatsioonipunktid, kus kultuur seisis silmitsi paljude

alternatiivsete (ja isegi vastandlike) arenguvõimalustega, mille hulgast valiti üks ning välistati kõik ülejäänud (vt nt Lotman 2001a: 179, Lotman 2009: 158). See, milline endakirjeldus saab teoks, ei ole determineeritud. See seisukoht meenutab Laclau arusaama, et otsustamatus ja sattumuslikkus on poliitilisuse peamised tunnused. Tegelikult ei ole aga kõik nii lihtne ja selge, kui see esialgu paistab. Laclau mõtleb nimelt osa ja terviku suhet *antagonistlikuna*, samal ajal kui Lotman mõistab tsentri ning perifeeria suhet *intellektualistliku* dialoogina. See lahkeli ilmneb teravalt olukorras, kus tuleb seletada kultuurilise autoportree ja hegemoonilise korra lagunemist ning nende asemele uue tekkimist. See lahkeli on oma olemuselt *ontoloogiline*, sest osutab kahele vastandlikule viisile, kuidas kogetakse ja mõeldakse tähistamise avatust, meie olemist tähistamises.

Staatilised ning suletud mudelid rajanevad Lotmani meelest valele eeldusele, et semiosfäär on täielikult homogeenne ja iseendaga identne ruum. Selline abstraktsioon töötaks ainult siis, kui eksisteeriks üksainus keel. Sel juhul oleks reaalsus mattunud täielikult kultuurikihtide alla. Reaalsusest saaks transtsendentne asi iseneses, millele puudub igasugune ligipääs. Põgus pilk ajalukku näitab, et elujõulised kultuurid kasvavad ja arenevad mitmekeelises ja -dimensioonilises ruumis. Pluralism on too kriitiline tegur, mille tõttu reaalsuse ja semiootilise ruumi piirjoon ei saa olla mitte kunagi ette antud ning fikseeritud fakt. Kultuuri ebahütlus ja mitmekihilisus loob eeltingimused selleks, et saaks vastu võtta veel tundmatuid tekste ja murda välja veel semiotiseerimata ruumi, piirjoonetagusesse reaalsusesse (Lotman 2001a: 36–37; Lotman 2009: 24). Täendusloomeprotsessile on iseloomulik püüe luua ja säilitada suhe mittesemiootilise või semiootikavälise reaalsusega. Olla tõmmatud semioosi tähendab olla katkematus dialoogis tundmatuga. Niiviisi tagab kultuurimaailm oma dünaamilise arengu, järjepidevuse ja progressi. Piirjooned, mis defineerivad kultuuri semiootilist sfääri nii sisemiselt kui ka väliselt, on dialoogilised piirjooned. Sarnaselt juhib ka Laclau tähelepanu diskursuste diskursiivsele mitmekesisusele ja avatusele. Laclau lugejale peab olema hakanud silma asjaolu, et diskursuse analüüs huvitub rohkem võimuvõitlusest ja -suhetest. Seetõttu ei ole ime, et Laclau ja Mouffe ei omista dialoogile olulist rolli. Seda asjaolu kinnitab fakt, et ühiskondliku korra saab konstrueerida paljudest sotsiaalsetest fragmentidest ainult antagonistliku teise suhtes. Tõelised piirid, mis konstitueerivad ühiskonna, on antagonistlikud (Laclau 2015b: 190, Laclau 1996: 37). *Kui Lotmanile on reaalsuse ja semioosi piirjoon dialoogiline, siis Laclau mõtleb reaalse ja diskursiivse korra piiri antagonistlikult.*

Nii dialoogilised piirjooned kui ka antagonistlikud piirid annavad ühtemoodi märku tähistamisprotsessi struktuurset avatusest. Ent see formaalne sarnasus ei tähenda mitte mingil juhul seda, et diskursuse analüüs on lõppkokkuvõttes seesama asi mis kultuurisemiootika. Dialoog ja antagonism osutavad kahe vastandliku kalduvuse — intellektualismi ja poliitilise praktitsismi — ühendamatusele. Laclau on pigem Gramsci orgaaniline intellektuaal, kelle kirjatöödel on selged poliitilised eesmärgid. Lotman näeb ennast see-eest rohkem teadlasena, kes kasutab semiooti-

lisi mudeleid ning tüpoloogiaid kultuuri protsesside objektiivseks uurimiseks. Need lahkkelid tipnevad seal, kus on vaja seletada, kuidas muutuvad kultuuri endakirjeldus ja hegemooniline kord. Seetõttu keskendun sellele küsimusele pikemalt.

Arvukad keeled, millest üks semiosfäär koosneb, ei ole üksteise suhtes ei täiesti heterogeensed ega ka täiesti homogeensed. Kommunikatsioon eeldab, et osalejate semantilised väljad ei kattu üksteisega täielikult ega ole ka üksteisest täielikult lahus. Suhtluses ei saa saatja ja adressaat olla identsed, sest neil on peaaegu alati erinevad kogemused, kultuuritaust ja ootused. Seetõttu on vaja alati tõlkida ühest keelest teise. Säärased tõlkimisaktid on elementaarsed dialoogivormid, kus passiivne vastuvõtja võtab endale aktiivse edastaja rolli ning endisest edastajast saab kuulaja (Lotman 2001b: 143). Semiootiline tähendusloome on Lotmani arvates algupäraselt dialoogiline. Seda üldist mudelit kasutab Lotman muuhulgas makrotasandi protsesside (nt kultuuri elutsüklite) seletamiseks. Kultuuri arenguetappe, nii nagu vestluse diskreetseid faase eraldab üksteisest intervall, kus saatja ja adressaat vahetavad kohad. Samal ajal kui tsender produtseerib energiliselt üha rohkem uusi tekste, kategooriaid ja väärtusi, võtab perifeeria selle rikkalikud mõjutused vastu ja tõlgib edastatud informatsiooni oma keelde. Tsentri selline mõju „ergutab perifeerias tormilis-semiootilist ja majanduslikku kasvu“, mis lõpeb sellega, et „perifeeria kannab tsentrisse üle oma semiootilisi struktuure, tarnib sinna kultuuriliidreid ja lõpuks sõna otseses mõttes anastab kultuurilise tsentri“ (Lotman 1999: 17). Perifeeria tõuseb esile ja korraldab ümber terve semiootilise välja. Tsender ei jää seega alaliseks saatjaks ja perifeeria vastuvõtjaks (Lotman 2001b: 145). Lotman toob näiteks renessansiajastu, Itaalia perioodi Euroopa kultuuritraditsioonis, mil „itaalia keelest sai õukondade, dändide, moe ja diplomaatia keel“ (Lotman 2001b: 145). Kui eelnevalt oli Itaalia olnud pigem võõrmõjude vastuvõtja, siis nüüd omandas itaalia keel Euroopa maades metakeele staatuse. Lotman mõtleb seega perifeeria ja tsentri vastastikust suhet dialoogiliselt.

Sarnaselt Lotmanile tahab Laclau vältida kahte äärmust, millest esimene näeb tähistamissüsteemi absoluutselt heterogeensena ja teine absoluutselt homogeensena (nt Laclau 2005: 139–156). Modernne ühiskond ei ole homogeenne ning endaga identne reaalsus. Teiselt poolt ei ole sotsiaalne väli ka heterogeensete elementide, puhaste erinevuste lõputu mäng. Kollektiivne identiteet sünnib heterogeensuse ja homogeensuse vastastikusel pingeväljas. Laclau samaväärsusahel saavutab homogeensuse ainult olles suhtes heterogeense teisega. Seetõttu ei saa hegemooniliselt üles ehitatud ühiskond olla täispositiivsus, endaga identne objektiivsus. Hegemooniline kord rajaneb heterogeensuse ja homogeensuse diskursiivsel liigendusel. Seetõttu ei leidu poliitilist jõudu, kes suudaks ületada kõik sotsiaalsed lõhed ja esindada ühetähenduslikult sotsiaalset välja. Alati üle- ja alamääratletud poliitilise representatsiooni täpsel uurimisel selguks, et samaväärsusahel ei assimileeri kõiki heterogeenseid elemente. Ühiskonna äärealadel uitavad ringi sellised figuurid nagu Marxi *lumpenproletariaat*. Sotsiaalse välja heterogeensus annab võimaluse samaväärsusahela uueks liigendamiseks, uue hegemoonia sünniks. Ei ole hegemoonilist jõudu,

mis suudaks allutada terve ühiskonna oma diktaadile. Väline ja sisemine ei ole alati-seks fikseeritud. Sotsiaalne grupp, mis seni oli jäetud kõrvale, saab olla „alguspunkt uuele kollektiivsele identiteedile, mis *vastandub* [kehtivale] linna seadusele“ (Laclau 2014: 211; rõhutus originaalis). See meenutab tõepoolest seda, kuidas perifeeria tõrjub endise domineeriva metakeele tsentrist äärealadele. Peab lisama, et kui Lotmani osa–terviku suhet iseloomustab dialoog, siis Laclau homogeensuse ja heterogeensuse suhe on esmajoonel antagonistlik. Mitte intellektualistlik dialoog, vaid nihe võimusuhetes on see, mis põhjustab muutusi perifeeria–tsentri omavahelises läbikäimises. Poliitiline võitlus otsustab, kuidas näevad välja ühiskonna antagonistlikud piirid. Kui tsentri–perifeeria piirjooned on Lotmani meelest dialoogilised, siis osa ja terviku suhted on Laclau meelest antagonistlikud. Hegemooniline endatähistamine ei aja läbi ilma, et see esitaks ühtlasi oma nägemuse antagonistlikust lõhest.

Antagonism ja dialoog juhatavad meid kahes täiesti erinevas suunas, kuidas mõelda diskursuse ja semiosfääri endatähistamisprotsessist. Kriitiline lugeja vastaks, et dialoogi–antagonismi eristus ei ole tegelikult piisavalt täpne ja oluline. On täiesti mõeldav, et perifeeria–tsentri dialoogi saab üsna edukalt tõlkida Laclau homogeensuse–heterogeensuse antagonismi keelde. Kõigele lisaks võib esitada vastuväite, et samaväärsusahel tekib erinevat tüüpi rahuldamata nõudmiste tõlkimisel ja vahendamisel. Seetõttu ei peaks tingimata dialoogi ja antagonismi vastandama. Sellegipoolest usun, et selle lahkarvamuse näol ei ole tegemist tühipalja terminoloogilise miraažiga, mida saaks niisama lihtsalt eirata ja unustada. Vastuolu sügavam uurimine selgitaks, et antagonismi ja dialoogi vastasseis on lõppkokkuvõttes ontoloogiline. Selle väite kinnituseks püüan näidata, et see, kuidas *me asume tähistamises*, on Lotmanil ja Laclaul mõistetud vastandlikult.

Toetudes Heideggeri oleva ja olemise ontoloogilisele diferentsile, võime Lotmani kirjatöodes eristada *ontilise* ja *ontoloogilise dialoogikäsituse*. Igasugune kommunikatsioon, kus saatja ja adressaat vahetavad informatsiooni, on ontiline dialoog. Ent kommunikatsioon ei ammendu lihtsalt sõnumite tõlkimisega ühest keelest teise. Eelnevas peatükis nägime, et kultuur püüab kirjelda enda semiootilist ruumi kui tervikut, tähistada enda olemist semiosfääris. Seetõttu võiks arvata, et Lotmanit ei rahulda üksnes dialoogi ontiliste tunnusoonte üksikasjalik käsitlus. Oma teostes üritab ta välja selgitada kommunikatsiooni võimalikkuse tingimusi. Kõik reaalsed dialoogid eeldavad semiootilise ruumi avatust, semiosfääri olemasolu. *Enne kui oleme jõudnud formuleerida lause või lausuda mõne sõna, on semioos meid juba ette haaranud oma võimusesse*. Selle idee võtavad tabavalt kokku Lotmani sõnad, et „semiootiline kogemus eelneb semiootilisele aktile“ (Lotman 2001b: 123). Nimetatud eelnevust tõlgendaksin ontoloogilise eelnevusena. Enne kui on üldse edastatud midagi tähenduslikku, kogetakse kõige fundamentaalsemat fakti: tähendus on. Semiootilise kogemuse vahendab asjaolu, et asume juba semioosis. Semiootiline kogemus on seetõttu semiootilise kogemuse ilma semantilise sisuta. Lotman lisaks: *olla semioosis tähendab juba enne ükskõik millist reaalselt dialoogi olla põimitud dialoogisituatsiooni*. See seletab, miks „dialoogivajadus, *dialoogisituatsioon* eelneb reaalsele dialoogile ja isegi keele olemasolule, milles dialoog aset leiab: semiootiline situatsioon eelneb

semioosi vahenditele“ (Lotman 2001b: 143–144; rõhutus originaalis). Semiootiline kogemus avab dialoogisituatsiooni, milles ontilised dialoogid leiavad aset. Iga reaalne dialoog saab teoks dialoogilises situatsioonis. Tähistamine on ontoloogiliselt juba ette avatud dialoogiliselt.

Liigume oma arutlusega nüüd diskursuse analüüsi juurde. Toetudes Heideggeri oleva ja olemise ontoloogilisele diferentsile, võime Laclau kirjatöodes eristada *ontilise ja ontoloogilise antagonismikäsituse*. Laclau eristab ontilised ehk konkreetset diskursiivsed formatsioonid „diskursiivsest“. Diskursiivsus tähistab „ükskõik millise objekti ülesehituse horisonti“, mis „ei oma üldjoontes võimalikkuse tingimusi, sama ajal kui konkreetset diskursused, mis on üles ehitatud tolle horisondi sees, kindlasti omavad neid“ (Laclau 1990: 220). Diskursiivne horisont visandab välja, kus diskursusi (sealhulgas sotsiaalseid formatsioone) konstrueeritakse. Et kogeda diskursiivsust kui niisugust, tuleb minna diskursuste piiridele. Niiviisi kogetu eelneb ontoloogiliselt kõigile konkreetsetele diskursustele, kõigile piiri piiritletud tähendustele. Selle kogemuse sisuks on fundamentaalne asjaolu: tähendus on. Tähendus ei anna ennast siin mõne konkreetse tähendusena. *Diskursiivsus vahendab hoopis tähistamise avatust ennast*. Diskursiivsus osutab sellele, et asume tähistamises, diskursiivses horisondis. Tähistamise avatus teeb ontoloogiliselt võimalikuks ontilised diskursused. Laclau täpsustaks: olla haaratud tähistamisprotsessi tähendab esmajoones olla antagonistlikus situatsioonis, kus tuntakse vajadust määratleda „meie“ ja „nemad“, „sõber“ ja „vaenlane“. Nii nagu Lotmani vajadus dialoogi järele eelneb kõikidele reaalsele dialoogidele, nii eelneb antagonistlik situatsioon sellele, millise hegemoonilise kuju antagonistlik lõhe võtab. *Asuda diskursiivses horisondis tähendab asuda antagonistlikus situatsioonis, milles leiab aset ühiskonna antagonistliku lõhe diskursiivne konstitutsioon*.

Dialoog ja antagonism viitavad seega sellele, kui erinevalt on võimalik kogeda ja mõelda meie tähistamises olemist. Kui Lotmanile on tähistamine meile juba ette avatud reaalsuse ja semiosfääri dialoogilise piirjoonena, siis Laclaule on tähistamine meile juba ette avatud reaalse ja diskursiivse formatsiooni antagonistliku piirina. Võttes arvesse mõningaid kitsendusi, tuleb tõdeda, et Laclau ja Lotmani mõtlemine teevad võimalikuks kaks vastandlikku ontoloogilise diferentsi tõlgendust.

Eelmainitud erimeelsuste juures torkab siiski silma üks oluline, ent siiski formaalne paralleel — nimelt fakt, et tähistamissuhet kui niisugust ei saa vahetult tähistada. Lotman mõtleb seda suhet nullmärgina, Laclau aga tühja tähistajana. Olenemata sellest, kas mõtleme tähistamist dialoogilise või antagonistlikuna, jääb tähistamine lõppkokkuvõttes mitte-transparentseks. Seetõttu ei saa otseselt keelde tuua ei reaalsuse ja semiootilise ruumi dialoogilist suhet ega ka reaalse ja diskursuse antagonistlikku suhet. Nii nagu pole ideaalset dialoogi, nii pole ka autentset sotsiaalset antagonismi, manihheistlikku võitlust absoluutse headuse ja kurjuse vahel. Sellegipoolest on tarvis, et semiosfäär looks endakirjelduse ja et ühiskond tähistaks ennast hegemooniliselt. Kultuuriline endakirjeldus ja hegemooniline kord esitavad süsteemi olemist ehk süsteemsust. Selleks, et mõista endatähistamise staatust, annab vihjeid Derrida, kelle meelest ei ole olemas „algupärast algupära“, vahetut ligipääsu

struktuurile kui sellisele, transtsendentsele tähistajale (Derrida 2007: 354). Transtsendentse tähistaja puudumine osutab kohale struktuuris, mida enne olid täitnud *eidōs*, *ousia*, jumal, absoluut ja eneseteadvus. See koht vajab ikkagi veel täitmist. Tähistamist ehk struktuuri ennast on tingimata tarvis tähistada. Ent kõik, mida endatähistamine saab produtseerida, „*asendab*“ võimatut objekti, puhast olemist selle puhtas kohalolus. Algpärase tsentri koha hõivavad asendumõisted, mis annavad keha võimatule objektile. See vahemärkus heidab valgust meie eelnevale analüüsile. Kultuuri endakirjeldus ja hegemooniline kord annavad tähistamisele kui niisugusele ontillise keha, st representeerivad tähistamist ennast. Ükski representatsioon ei sulge lõplikult ei reaalsuse ja semiootilise ruumi ega ka reaalse ja diskursuse vahelist suhet. Hegemooniline formatsioon ja kultuuri autoportree fikseerivad tähistamissuhte, kuid nii piir kui ka piirjoon jäävad siiski avatuks. Lotmani ja Laclau arvates ei ole võimalik täielikult haarata tähistamist (või süsteemis süsteemsust) selle täielikus transpertsuses.

Et nii diskursuse analüüsi kui ka kultuurisemiootika saab niiviisi derridalikult ümber sõnastada, ei tähenda, et dialoogi ja antagonismi vastasseisu saaks mingil viisil nivelleerida ning tähtsusetuks kuulutada. See lahkeli läbib Laclau ja Lotmani lähenemist tervenisti. Eriti tuleb see esile seal, kus kõne all on poliitika roll kultuuris ja ühiskonnas.

Lotmani jaoks paistab poliitika keel olevat semiosfääri üks keel paljude teiste hulgas, semiosfääri üks spetsiifiline märgisüsteem paljude teiste alasüsteemide hulgas. Vastupidi Laclau *praktilisele* poliitikakäsitusele teeb Lotman poliitikast kultuuri *ühe eraldiseisva sfääri*. Et seda väidet seletada, võtame näiteks teose *Kultuur ja plahvatus* kokkuvõtte, kus kultuurisüsteemi tüübist paistavad sõltuvat poliitika peamised tunnusjooned (Lotman 2001a: 195–198, Lotman 2009: 172–174). Lotman eristab kahte erinevat kultuuritüüpi: ternaarset ja binaarset. Binaarsed süsteemid juhivad ideest, mis unistab „senise täielikust ning tingimusteta hävitamisest ning uue apokalüptilisest sünnist“ (Lotman 2001a: 196, Lotman 2009: 173). Venemaa kultuurielus valitseb just säärane ettekujutus. Lääne-Euroopa maades domineerivad peamiselt ternaarsed kultuurisüsteemid, mis rajanevad muutuse ja järjepidevuse tasakaalul. Plahvatused kultuuri ühes sfääris ei pruugi automaatselt tuua kaasa muutusi teiste kultuurikihtide fundamentaalsetes koordinaatides. Napoleoni langus ja Rooma impeeriumi lagunemine ei põhjustanud näiteks lääne tsivilisatsiooni täielikku hävingut (Lotman 2001a: 196, Lotman 2009: 172–173). Kultuuri semiosfääri erinevate kihtide vahel on dialoogilised suhted. Järgides seda üldist postulaati, võib väita, et poliitiline allsüsteem on teiste keeltega pidevas dialoogis. Ning dialoog on see, mille kaudu sünnib kultuuriline ja ühiskondlik endakirjeldus. Dialoog mängib olulist rolli ühiskonna semiootilise reaalsuse konstitutsioonis.

Kui Lotman teeb poliitikast kultuuri ühe semiootilise allsüsteemi, siis Laclau politiseerib kõik kultuurilised identiteedid, praktikad ja institutsioonid. See ei tähenda, et kultuurimaailm on vahetult poliitiline. Et ennast kirjeldada, peab kultuur välistama mõned teised endakirjelduse võimalused, suruma enda alternatiivid tagaplaanile. Selles mõttes on see protsess tahes-tahtmata poliitiline (Laclau 1990:

34–35). Kultuuri poliitiline ülesehitus tuleb ilmsiks kriisisituatsioonis, mil kõik kultuurifenomenid võivad potentsiaalselt saada poliitilise värvingu. Orgaanilises kriisis tulevad esile näiliselt loomulike praktikate ja institutsioonide poliitilised eeldused. See, mis enne oli enesestmõistetav ja privaatne, saab avaliku diskussiooni objektiks. Kui Lotman teeb poliitikast kultuuri ühe regiooni, siis Laclau läheneb sotsiaalsele reaalsusele poliitilisust silmas pidades. Laclau ei huvitu poliitikast kui ühiskonna ühest *autonoomsest regioonist*, mida iseloomustavad juba piiritletud reeglid, praktikad ja institutsioonid. Liberaalid näevad säärast ühiskonna sfäärideks jaotamist juba etteantud objektiivse tõsiasjana, unustades, et selline korraldus on sattumuslikult tekkinud ja asutatud poliitilise võitluse tagajärjel. Poliitilisus ei ole seega lihtsalt ühiskonna üks spetsiifiline regioon, vaid hoopis sotsiaalset objektiivsust konstitupeeriv ehk asutav „printsip“. Seetõttu ei esita Laclau üksnes poliitika regionaalset ja neutraalset ontoloogiat, vaid terve oleva ontoloogiat. Seda sorti üldine ontoloogia on lisaks poliitiline (vt nt Laclau 2014: 204–205). Diskursuse analüüs, nagu ka kultuurisemiootika pretendeerib universaalsusele. Nii nagu Laclau *universaliseerib* oma antagonistliku mõtlemisviisi, nii universaliseerib Lotman oma dialoogilise lähene-mise. Neid vastandlikke universaalsusekäsitusi ole võimalik ühendada.

Kokkuvõtteks peab tõdema, et kuigi Laclau ideesid võib tõenäoliselt küllaltki edukalt tõlkida Lotmani semiootika keelde, ei tohi unustada ületamatut kuristikku, mis eraldab diskursuse analüüsi semiootilisest kultuuriteooriast. See kuristik on võib-olla hirmutav, ent samas ka ülimalt produktiivne: ühelt poolt ärgitab see lõpu-tut dialoogi ja teiselt poolt lakkamatut antagonismi. Et kõigel sellel oleks mingi mõte, peab olema juba langetatud otsus ühe lähenemise kasuks. Käesoleva artikli alapeatükkide eesmärgiks oli juhatada lugeja teelahkmele, kus seistakse silmitsi vältimatu otsusega valida kas Lotmani või Laclau mõtlemistee.

VIITEALLIKAD

- Agamben, Giorgio 1991. *Language and Death: The Place of Negativity*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Agamben, Giorgio 1993. *Stanzas: Word and Phantasm in Western Culture*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Agamben, Giorgio 2009. *The Signature of All Things: On Method*. New York: Zone Books.
- Derrida, Jacques 1973. *Speech and Phenomena. And Other Essays on Husserl's Theory of Signs*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Derrida, Jacques 2007. Structure, Sign and Play in the Discourse of the Human Sciences. — J. Derrida, *Writing and Difference*. London: Routledge, 351–370.
- Foucault, Michel 2005. *Teadmiste arheoloogia*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hegel, Georg W. F. 1986. *Phänomenologie des Geistes*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal 1985. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto 1990. *New Reflections on the Revolution of our Time*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto & Zac, Lilian 1994. Minding the Gap: The Subject of Politics. — Laclau, Ernesto (toim.) *The Making of Political Identities*. London: Verso, 11–39.

- Laclau, Ernesto 1996. *Emancipation(s)*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto 2005. *On Populist Reason*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto 2014. *The Rhetorical Foundations of Society*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto 2015a. Ühiskonna võimatus. — Lipping, Jüri (toim.). *Antagonism, poliitika, hegemoonia: valik esseid*. Tartu: EYS Veljesto, 11–15.
- Laclau, Ernesto 2015b. Miks on tühjad tähistajad poliitikas olulised? — Lipping, Jüri (toim.). *Antagonism, poliitika, hegemoonia: valik esseid*. Tartu: EYS Veljesto, 188–200.
- Lefort, Claude 2000. *Writing: The Political Test*. Durham: Duke University Press.
- Lipping, Jüri 2009. Ernesto Laclau. — Annus, Epp (toim.). *20. sajandi mõttevoolud*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 623–643.
- Lotman, Juri 1997. Culture as a subject and an object in itself. *Trames* 1(1), 7–16.
- Lotman, Juri 1999. *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund.
- Lotman, Juri 2001a. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.
- Lotman, Juri 2001b. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Lotman, Juri 2009. *Culture and Explosion*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Luks, Leo 2013. Poliitilise keel. *Keel ja Kirjandus* 2, 135–139.
- Monticelli, Daniele 2008. *Wholeness and its Reminders: Theoretical Procedures of Totalization and Detotalization in Semiotics, Philosophy, and Politics*. Tartu: Tartu University Press.
- Selg, Peeter & Ventsel, Andreas 2008. Towards a semiotic theory of hegemony: naming as hegemonic operation in Lotman and Laclau. *Sign Systems Studies* 36(1), 167–183.
- Selg, Peeter & Ventsel, Andreas 2009. Semiootilise hegemooniateooria suunas: Laclau ja Lotman dialoogis. *Acta Semiotica Estica* 6, 120–132.
- Selg, Peeter & Ventsel, Andreas 2010. An outline for a semiotic theory of hegemony. *Semiotica* 182, 443–474.
- Selg, Peeter 2011. *An Outline for a Theory of Political Semiotics*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Torop, Peeter 2009. Lotmanian explosions. — Lotman, Juri. 2004. *Culture and Explosion*. Berlin: Walter de Gruyter, xxvii–xxxix.
- Ventsel, Andreas 2009. *Towards Semiotic Theory of Hegemony*. Tartu: Tartu University Press.
- Ventsel, Andreas 2015. Ernesto Laclau: semiootika, hegemoonia, ontoloogia. *Acta Semiotica Estica* 12, 133–139.

Janar Mihkelsaar (1982), PhD filosoofias, Tartu Ülikool ja Jyväskylä Ülikool (2015)
Jyväskylä Ülikooli järeldoktorant

Kone fondi järeldoktorant Jyväskylä Ülikoolis (2017–2019).
Peamised uurimisvaldkonnad: poliitiline filosoofia, sotsiaal- ja kultuuriteooria, 19. ja 20. sajandi filosoofia.